

Giritli Ali Aziz Efendi'nin Makâle-i Felsefe Adlı Risalesi

Kamil SARITAŞ*

Giritli Ali Aziz Efendi'nin Makâle-i Felsefe Adlı Risalesi

Özet ▶ Ali Aziz Efendi XVIII. yüzyıl Osmanlı düşünürlerindedir. Divan-ı Hümâyün'un ileri gelenlerindedir. Osmanlı'nın daimi ilk Prusya Büyükelçisidir. Doğu ve Batı dünyasını yakından tanıyan bir düşünürdür. Birçok ilim dalında eserler ortaya koymuştur. Bunun yanında felsefe ile ilgili olarak da *Makale-i Felsefe* adlı bir risale yazmıştır. Bu risalede Alman şarkiyatçı Von Diez'in sorularına cevap vermiştir.

Ali Aziz'in cevapları, Aristocu ve İbn Sinacı anlamdaki klasik felsefenin Osmanlı düşünürleri indinde tanındığını göstermektedir. Ali Aziz, bu risalede doğa felsefesi, doğa bilimleri (astronomi, tıp ve elektrik konuları) ve psikoloji (akıl ve nefis) konularına değinmiştir. Varlık konusunda Meşşâilik ile İsrâkîlik'i sentezleme çabasına girişmiştir. Eklektik düşünceler içeren bir risaledir. Ali Aziz'in Osmanlı düşüncesini ve Batı düşüncesini yakından tanıması, risalenin önemini artırıcı unsur olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ali Aziz, Osmanlı, Batı, Felsefe.

On Article Named Makale-i Felsefe of Ali Aziz Efendi

Abstract ▶ Ali Aziz Efendi is one of the Ottoman thinkers in XVII. Centuries. He is one of the leaders in Divan-i Humayun. He is the first permanent Prussian ambassador to the Ottoman Empire. He is the first permanent ambassador of the Ottoman Empire in Prussian. He is a thinker who closely knows the Eastern and Western World. He has works in many disciplines. He composed works in many disciplines. In addition, he also wrote a treatise called *Makale-i Felsefe* as regarding philosophy. In this treatise, he replied to the questions of German orientalist Von Diez.

Answers of Ali Aziz show that classical philosophy in a sense İbn Sina tradition and Aristotle were recognized at the hand of Ottoman thinkers. Ali Aziz referred in this treatise on natural philosophy, natural sciences (astronomy, medicine and electricity issues) and psychology (intellect and soul). He has entered into an attempt to synthesise with İsrâkîlik (Illuminationism) and Meşşâilik (Peripatetism). It is a treatise containing eclectic thoughts. Ali Aziz knows idea of the

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi, Yrd. Doç. Dr., saritaskamil@hotmail.com

Ottoman Empire and Western thought. This matter increases the importance of the treatise.

Key Words: Ali Aziz, Ottoman, West, Philosophy.

Sunuş

Ali Aziz Efendi, 1749 yılında Girit'in Kandiye şehrinde doğmuş, 29 Ekim 1798 yılında Berlin'de vefat etmiştir.¹ Ali Aziz'in Muhayyelât, Vâridât, Divan, Divançe, Risâle-i Necmüddin er-Razi, Lübbü'l-Lübâb fî Merasîmi'l-Adâb, Prusya Sefaretnamesi, Tevârih-i Âl-i Osman, Emsâlât, Risâle-i Giridî ve Târih-i Fâzıl Ahmed Paşa adlı eserleri mevcuttur. Eserleri incelendiğinde tasavvuf, edebiyat, İslam tarihi ve İslam hukuku alanında eserler yazdığı, Arapça ve Farsçadan tercümelemler yaptığı anlaşılmaktadır.

Velut bir düşünür olan Ali Aziz'in görüşlerinin bilinmesinin, Osmanlı düşünce yapısının anlaşılmasına bir nebze de olsun katkıda bulunacağı düşünüülerek *Makâle-i Felsefe* adlı yazma eseri sadeleştirilmiştir. Sadeleştirmede içerik ve anlam ön plana alınmıştır.

Makâle-i Felsefe, Ali Aziz Efendi'nin felsefeye ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır. Araştırma imkanının yetersizliğinden veya dikkatsizlikten dolayı olsa gerek kaybolduğu iddia edilmiştir.² Ancak araştırmalar sonucunda Gaziantep İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda *Risak-ı Felsefe* adı ile kayıtlı olan yazmanın, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesine taşındığı ve BY3420 arşiv numarasıyla mevcut olduğu görülmüştür. Risale yirmi varaktan ve her varak on dokuz satırdan oluşmuştur. Daha sonraki araştırmalarda ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Belediye Yazma Eserler Bölümü'nde K.811 arşiv numarasıyla

¹ Bkz. M. Orhan Okay, "Aziz Ali Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991 c. 4 s. 333-334.; H. Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.; Erçüment Kuran, "Osmanlı Daimi Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich Von Diez İle Berlin'de İlmî ve Felsefî Muhaberatı", *Der. Müntaz'er Türköne, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Yay., Ankara 2007 ss. 131-141.

² Bkz. Okay, *agm.*, s. 334.; Kuran, *agm.*, s. 131-141.

rasıyla *Felsefeye Dair Sual ve Cevaplar* adı ile kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Karşılaştırma sonucunda iki nüshanın da aynı kelime, yazı, satır ve sayfalardan oluştuğu görülmüştür.

Kaybolduğu iddia edilen Türk-İslam felsefesine dair bu risalenin bulunması hem sevince neden olmuş, hem de mevcut olmadığı söylenen başka eserlerin araştırıldıktan sonra bulunabileceği umudunu doğurmuştur. Bununla birlikte bir milletin medeniyet hafızası olan tarihi eserlerin mevcudiyetini veya akıbetini iyice araştırmadan “kayboldu” veya “mevcut değil” gibi iddialarda bulunmanın büyük bir risk taşıdığını ve aldatma anlamına geldiğini unutmamak gerekir.

Makâle-i Felsefe, besmele ve “mücib-i tahrîr-i makâl-i felsefe”³ diyerek başlamakta ve “Vemâ tevfikî illâ billâh (Kur’an, 11/88)’dır.”⁴ ayeti ile sona ermektedir.

Risalede felsefeyle ilgili olarak Friedrich Von Diez’in sorduğu beş soru ve onların cevapları ele alınmıştır. Bu sorulardan ilki, mütekaddimîn ve müteahhirîn düşünürlerinin feleklerin dönmesine ilişkin görüşlerinin hangisinin akla daha yakın olduğuna, yeryüzünün dönmesinin nedeninin ne olduğuna, gökyüzünün nasıl bir cevher olduğuna, güneş cevherinin ateş mi yoksa beşinci unsur denilen başka bir cevher mi olduğuna dairdir. Ali Aziz, bu konuda Batlamyus ile Kopernik’in teorilerini karşılaştırmıştır. Karşılaştırmayı yaparken de gözlem ve tecrübeye dayanan örnekler sunmuştur. Özellikle dört unsur ve onların özellikleri ve cisimlerdeki halleri üzerinde durmuştur. Dört unsurla ilgili verdiği bilgiler değerlendirildiği zaman kısmen Aristocu doğa ve varlık felsefesine değindiği, ancak daha ziyade kozmografya ve astronomi anlayışları üzerinde durduğu görülmektedir.⁵

İkinci soru, çeşitli kuvvelerden meydana gelen aklın, hangi oluşu gerçekleştirerek kuvve-i natıkayı oluşturabildiğini, bu kuvvenin insana mahsus olup hayvanlarda olmamasının nedeni hakkında filozofların verdiği cevapların ne olduğunu tespit etmeye dairdir. Bu bölümde aklın biyolojik, ontolojik, epistemolojik ve etik yönlerden nasıl ele alınacağını ortaya koymuştur.⁶

³ Ali Aziz Giridi, *Makâle-i Felsefe*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu no: BY3420 vr. 1b.

⁴ Giridi, *age.*, vr. 20b.

⁵ Giridi, *age.*, vr. 4a-9b.

⁶ Giridi, *age.*, vr. 9b-14b.

Üçüncü soru ve cevap, şimşek ve yıldırımın elektrik kuvvesine (elektiriçito) benzetilmesi hakkındadır. Ali Aziz, elektrikte gök gürültüsü gibi bir ses olmadığından ve başka bazı özelliklerinin benzememesinden dolayı elektriğin şimşek ve yıldırıma benzemeyeceğine ilişkin deliller ileri sürmüştür. Bu soruyu cevaplariken iki tavır sergilemiştir. İlk tavırda, “Batı’nın sahip olduğu ne varsa Doğu’ya aittir” düşüncesi çerçevesinde elektriğin menşeinin Doğu, özellikle Damaskine diye adlandırılan Şam bölgesi olduğunu ifade etmiş, bunun ispatı sadedinde bir de hikaye anlatmıştır. İkinci tavır ise elektriğin menşeinin anlattıktan sonra mütekaddimînin sanat yönünden zamanımızın insanlarına üstünlüklerinin olduğunu, ancak onların “bu tarz meseleler ilahî hikmet ve tabiatın gerekliliğidir” iddiasıyla onları terk ettiklerini ve tecrübeden göz yumduklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla müteahhirînin sanat ve fân alanında tecrübe ve inceliklerde seleflerinden üstün olduklarını kabul etmiştir.⁷

Ayrıca Ali Aziz’in bu ve birinci sorudaki tavrı, bilimsel ilerlemenin varlığını kabul etmekle birlikte, diğer soruları cevaplandırırken de görüldüğü üzere, düşünsel alanda mütekaddimînin düşüncesini benimsemesidir. Bu fotoğraf, XVIII. yüzyılda yeni yeni görülen Batı’daki askeri, teknik ve bilimsel alanlardaki gelişmelerden faydalanılacağına dair düşüncüyü savunduğunu, ancak değer alanında, daha önceki düşünürlere önem verildiğini yansıtmaktadır. Bu düşünceden yola çıkarak Ali Aziz’in Osmanlı’nın gerilemesi karşısında Batı’nın askeri ve bilimsel alandaki ilerlemelerinden yararlanılabileceği, ancak felsefe ve değer alanında faydalanılamayacağı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

E. Kuran’a göre muhtemelen Doğulu bir aydın ilk defa elektrikten söz etmiştir.⁸ Bu minvalde Ali Aziz’in elektrik kuvveti ile ilgili olarak verdiği bilgilerin bilim tarihi açısından incelenmeyi hak ettiği ifade edilmelidir.

Dördüncü soru ve cevap, arının vehmiye kuvvesine sahip olmamasına rağmen, beyinlerinde düşünce varmış gibi hangi yöne uçarlarsa, hepsinin aynı yöne uçmaları, bal biriktirmeleri, peteklerinin altıgen olmasına dikkat etmeleri gibi nedenlerden dolayı, vehim istidadına sahipmiş gibi hareket etmesine dair filozofların verdiği cevapların niteliğine ilişkindir.⁹

⁷ Giridî, *age.*, vr. 15a-17a.

⁸ Kuran, *agm.*, s. 134.

⁹ Giridî, *age.*, vr. 17a-1b.

Beşinci soru ve cevabında ise bütün şeyler, hububat ve bitkilerde toprak maddesinin bulunduğu ve her şeyin dört unsurdan mürekkep olduğu düşüncesi ele alınmıştır. Bu karışıma toprağın nasıl dahil olduğu, buğdaydan arpaya, bunların kimyevî özlerinde nasıl bir toprak çeşidinin olduğu, ikisinde toprak çeşidinin aynı mı yoksa farklı mı olduğu, ayrıca iklim değişikliğine göre buğdayın toprak çeşidinin değişip değişmeyeceği hususuna dair konular yer almıştır.¹⁰

Ali Aziz, risalenin giriş kısmında hikmet ve Eflatun algısına değinmiş, sonra Von Diez'in sorduğu beş soruyu cevaplandırmıştır. Bu soruları cevaplandırırken genel anlamda tabiat felsefesi, kozmoloji, astronomi, tıp, psikoloji, metafizik ve ahlak alanlarına dair konulardan söz etmiştir. Ayrıca felsefeyle ilgili olarak, felsefenin tarihi, hikmet, akıl, ruh, nefis, kozmoloji, sudûr teorisi, dört unsur, hıltahlât, nebatî nefis, hayvanî nefis, insanî nefis, elektriğin menşei, hayvanlarda aklın olup olmaması gibi problemleri incelemiştir. Bu problemlerin bazılarını birkaç sayfa ve/veya paragraf, bazılarını ise birkaç cümle ile değerlendirmiştir. Risalede felsefe, filozofların tarihsel sınıflandırılması, Meşşâî ve İşrâkilerin felsefe anlayışına ilişkin bazı bilgiler felsefe tarihi ile kısmen tutarlı görülmesi de, görüşleri çerçevesinde alim-i küll olarak Osmanlı'nın XVIII. yüzyıl düşünce ve felsefe dünyasını yansıtmaları hasebiyle eserinin oldukça büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir.¹¹

MAKALE-İ FELSEFE

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla!

Bir felsefe makalesi yazma gereğinin açıklaması şudur: Bu aciz ve hakir, yani Yüksek Erkan-ı Divan-ı Hümayun'un hocalarından, samimi insan Giritli Aziz Ali; Osmanlı İmparatorluğu'nun verdiği son karardan sonra Prusya elçiliğine görevlendirildim. Berlin'de ikametim esnasında devlet görevlileri ve vekilleriyle sevgi ve dostluk içerisinde komisyon kurarken, gönlümden geçenleri bazen dilsiz ve konuşamayan insan gibi işaret ve ima ile, bazen kelimemi kendileri anlamayan

¹⁰ Giritli, *age.*, vr. 18b-19b.

¹¹ Ayrıntılı olarak bkz. Kamil Sarıtaş, *Osmanlı Medeniyet Hafızası Giritli Ali Aziz Efendi'de Felsefe*, Otorite Yay., Ankara 2015.

tercümanları vasıtalarıyla ifade ederken, yaşanan sıkıntılı ancak ayrıntısına gerek duyulmayan durumumu açıklama hakkındadır.

Bu şekilde ıstıraplı bir halde iken, önceden İstanbul'da bir müddet ikamet etmiş, bu nedenle Türkçeye vakıf, Prusya'nın sayılı kişilerinden Yeheyvrât fon Dits (Heinrich Friedrich von Diez) adlı beyzade ile karşılaşınca, mal bulmuş mağribi misali sevindim. Bu durum, ancak hayalen kıyas edilerek bilinebilir. Söz konusu kişi Türk diline, Arapça ve Farsça kelimelere karşı ilgili ve istekli, cüz'î ilimlerde becerikliydi. Bu yüzden bir araya geldiğimizde, Avrupalılar arasında diğer ilimlerden daha değerli görülen felsefe ilmine dair konulara öncelik (der-pîş) verildiğinden, zikredilen ilme dair aramızda geçen soru ve cevaplardan yalnızca beş maddeyi bir araya getirerek acilen yazmamı rica etti. Bu özet makalenin yazılmasına gönüldeki ve akıldaki samimiyet ve sevgimizin verdiği güven vesile oldu.

Giriş

Sevgili dostum! Avrupalı insanların felsefe ilmine vakıf oldukları ve doğru delilleri bildikleri herkesçe kabul edilse de, felsefe ilmini Araplardan aldıklarına dair de itiraflar vardır. Buna göre, bazı ince meselelerde [1b] ve ifadelerde başka bir şekilde açıklamakla geçerli olabilecek temel esaslardan uzaklaşılması, felsefenin temeli olan hikmetin tarifini işitmeyi ve yazmayı ilke edinmeyi zorunlu kıldığından, bu girişe bir açıklama yapmak gerekti.

Her ne kadar hakimler hikmet binasını Eflatun'un kurduğunu kabul etse de, tarih yazarlarına göre Eflatun ismiyle anılan iki zatın olduğu ispata muhtaç olmayacak derecede açıktır. Birisi İskender Rûmî ile çağdaş olup Aristo'nun hocasıdır. Araplar ona Eflâtun Hakîm derler. Diğeri Çin seddini inşa eden İskender ile çağdaştır. Ona da Eflatun İlâhî derler. Bu şekilde iki İskender'in olduğu görülür. Fakat İskender ismi, Çin seddini inşa eden şahsa verilmiştir. İskender, Aleksandır (Alexander) kelimesinden Araplaşmıştır. Yunan dilinde insanın atası (Ebû âdem) anlamına gelir.

Eflatun'un öğrencileri iki kısımdır; birinci kısmı ilim öğrenirken hocanın huzurunda gezindikleri (âmâd-şüd) için Meşşâiler, diğer kısmı uzlet ehli kişiler olup kalbin nuranî aydınlığından istifade ettikleri için İşrâkîler olarak adlandırılmışlardır.

Hikmetin kelime olarak tanımı var olanlardan söz etmek olup, iki kısma ayrılır. Eğer söz konusu varlık, insan gücünün imkanları dahilinde (makkûr-i beşer) ise hikmet-i ameliyye,¹² insan gücünün imkanları dahilinde değil ise hikmet-i nazariyye denir. Hikmet-i ameliyye üç kısımdır: [Konu] bir ferдин eylemleriyle ilişkili ise ilm-i ahlâk, bir evin veya bir grubun eylemleriyle ilişkili ise tedbîr-i menzil, bir devletin, ülkenin ve dünyanın tabiatıyla ilişkili ise ilm-i müdûn ve siyâsî denir.

Her ne kadar ilk bakışta tedbîr-i menzil ve ilm-i siyâsî birbirine yakın gibi görünse de aralarında temel farklılıklar vardır. Şöyle ki çeşitli zamanlarda görüşme ve araştırma yöntemleriyle bir kavmin tabiatını, huyunu ve davranışlarını ortaya çıkarmak ve öğrenmek mümkündür. Fakat bir memleket ve dünya sakinlerinin [2a] durum ve niteliklerini öğrenmek, bütün insanlığın ahlakını ve insanî kuvveyi bilmeye bağlanmıştır. Bu ise hikmet bilgisi (ma'rifet-i hikmet) ile mümkündür, sadece düşünme yetisiyle anlaşılabilir. İlm-i siyâsî denilen Avrupa'da politika diye adlandırılan meseledir. Bu kelimesinin temel kullanımını bilmeyenler, onu dalavere, hile, köpeksi yaltaklanma ve yapmacık sevgi gösterisi anlamında kullanırlar.

Hikmet-i nazariye de üç kısımdır: Söz edilen varlıklar maddeden mutlak münezzehe ise hikmet-i ilâhiyye, yalnızca söz etme anında münezzehe ise ilm-i riyaziye, mutlak anlamda maddeden ayrılmaz ise ilm-i tabiiyedir.

İşrâkîlere göre cisim sûret ve heyûlâdan bileşiktir. Heyûlâ, sûreti kabul eden demektir ve sûretin mekânı durumundadır.¹³ Meşşâilerin inancında ise cisim bölünemeyen parçadan (cüz-i lâ yetecezzâ/atom) bileşiktir. Onlar şöyle derler: "İlk İlke (Mebde-i Evvel)'den mümkün varlıklar birbiri ardına sudûr etmeyip ancak 'bir' sudûr eder. Bir, ilk akıl (akl-ı evvel) olarak isimlendirilir. İlk aklın zorunluluğu (vücûb) yönünden ikinci akıl, mümkünlüğü (imkan) yönünden ilk felek; ikinci aklın zorunluluğu yönünden üçüncü akıl, mümkünlüğü yönünden ikinci

¹² Giritli, hikmeti aynı çerçevede değerlendirmesine rağmen, ilmi ve nazari olarak aynı anlama gelen iki kelimeyle iki kısma ayırmasının bir yanlışlık olduğunu düşünmekteyiz. Zira a-li-me (ayn-lam-mim) yani ilmiyye ile a-me-le (ayn-mim-lam) yani ameliyye kelimeleri arasında ameliyye denileceği yerde, yazım hatası lam ve mim harfleri yer değiştirmiş ve metinde ilmiyye denmiştir. Giritli'nin hikmet-i ilmiyye dediği hikmet ve içeriği İslam filozoflarının ele aldığı hikmet-i ameliyye kısmına girmektedir.

¹³ İşrâkîlerin anlayışında madde form anlayışı yoktur. Nur-karanlık anlayışı vardır. Madde-form anlayışı Meşşâilere ait bir düşüncedir.

felek vs. onuncu akıl ve dokuzuncu feleğe kadar varır. Onuncusu ruh olarak adlandırılır. Ruh faildir ve unsurların yöneticisidir. Fail akıl (akl-ı fâil)dan unsurlar ve feleğin hareketleri nedeniyle de çeşitli kabiliyetler ortaya çıkar. Sonra unsurlardan madenler, sonra bitkiler ve hayvanlar, sonra örneksiz ve eşsiz bir yaratılış (ibdâ) ve meydana getiriş (icâd) ile insan ortaya çıkar.”

Fakat ittifakla varlık (âferîniş) üç kısımdır; birisi akıl ve nefisler gibi etken (fâil)dir edilgen (kabul edici) değildir. Sûret ve heyûlâdan soyuttur. Birisi nuranî, zulmanî ve ruhanî cisimlere benzer, edilgendir etken değildir. Biri de etken ve edilgendir. Bu, madde (kesif) ve suret (latif)ten bileşik olan insandır.

Öyle ki İşrâkîlere göre nefs-i nâtuka maddeden soyuttur ve mekansızdır. Nefs-i nâtuka akledici bir yetinin [2b] ortaya çıkmasına neden olur. Bu bağlamda aklın dört derecesi vardır. İlki, fâil kuvvenin [aklın] yaratılışın temeli (mebde-i fitrat) nde akledilir (ma'kûlât) suretlerden yoksun olmasıdır. Buna heyûlânî akıl derler. Çocuğun aklı gibidir. Sonra akıl, zâhirî ve bâunî duyularını kullanmaya gücü yettiğinde ve teorileri edinme yetisi oluştuğunda bilmeleke akıl derler. Ondan sonra akıl, akledici yetide akledilir teorileri tekrar tekrar ortaya çıkarıp ürettiğinde ve kalpte olmayan (dilde-gedâ) yeni kazanımları tasarlama gücüne sahip olduğunda bilfiil akıl olarak adlandırılır. Sonra fâil yeti, akledilir teorileri sürekli müşahede eder ve tasarlar, hiçbir şekilde unutmaya meydana gelmezse müstefâd akıl derler.

İnsanın hakikati yalnızca bir şeydir, ancak dereceleri çeşitli ve izafî (i'tibârât) dir. İlim ile önceden düşünüp işleri ona göre düzenleme gücüne (müdebbir) nefsi nâtuka denir. Ezellilik (kıdem) ve yaratılmışlık (hudûs) vasfıyla iki yönlü olup, iki yön arasında dönüştüğü için ona kalp denir. Kendisine ait bir hayatı vardır. Hayatı bedenine neden olmasından ve bedene ait yetiler de ondan kazanılmasından dolayı ruh denir. Gaybe ait nurlar bizzat kendi zatında bulunduğundan dolayı da sır denir ve benzerleri.

Öyle ki, bu münasebetler sebebiyle insanın çeşitli mertebeleri oluşur, ancak çoğunlukla iki mertebe kabul edilir. İlk mertebe, kurtuluşa eren irfan sahiplerinin mertebesidir. Bu mertebede olanlar, bazen nazarî yeti bazen amelî yeti vasıtasıyla, insan nefislerinin elde edebileceği mümkün bilgileri kazanmışlardır. İkinci mertebede olanlar ise mümkün isteklerinin tamamını elde edememişlerdir. Bu grup üç kısımdır: Birincisi sâlih nefislerdir; onların kabiliyetlerinde bazı yüce isteklere ulaşma ve bazı kazanımları elde etme yetileri yoktur. İkinci kısım câhil nefislerdir;

onların isteklerinin karşıtlıkları dışında tabiatlarında hiç bir şey yerleşik hale gelmemiştir. Bu nefislerin sahibi kaba ve cahil halkı taklit eder ve davranışı da en küçük bir taklit nedeniyle yok olur. Üçüncüsü eşkıya nefislerdir; Bunların düşüncelerinde kötü işlerden [3a] başka bir şey olmaz. İşte bu yazılan sözler mütekaddimîn hakîmlerin inancıdır.

Yunan hakîmleri olan müteahhirîn ise bu sözlere rağbet etmeyip, “prensipler ve ilimlerin mucidi akıl olduğundan fâil fiilin hâkimidir, mahkumu olmaz. Öyle ise akıl için özel bir ilke olmayıp, ancak aklın ilkesi susturmak ve kabul ettirmektir” diyerek, hikmet ilmine şöyle bir suret tasarladılar; “herkesin idrak derecesine göre bir şeyden söz ettiği kabul edilmekte olup bu yöntem de akla dayanmaktadır” diyerek sonu gelmeyen kitaplar yazdılar ve oldukça yekun tutan makalelere ulaştılar. Bütün bu yazılan problemleri okumaya ve öğrenmeye bir insanın ömrünün yetmesi mümkün değildir. Görüldüğü üzere hikmetin vaz edilmiş tarifi ve hikmet adına ortaya çıkan kadim ilim üstatları hakkında ihtilaflar vardır. Şu anda Avrupa’da kullanılan felsefeler ile kadim hikmet ilmi arasında bilinen karşıtlıklar yanında, benzerlikler de olmuştur.

Bu şekilde sizlerin samimi sorularına, mütekaddimînin iddialarına uygun bir şekilde keskin cevap verilebilir. Ancak onların anlatıları ve inançları Avrupa’da yaygın ve biliniyor olmadığından, sözlerinin ayırt edici özelliğe sahip olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılacağı açıkça ortadadır. Eğer müteahhirînin sözleri kapsamında gerekli cevaplar verilse, onlarda belirli bir ilke olmadığından “filan şöyle iddia eder, filan şu nedenle ona zıt olarak delil getirir” diyerek sorgulamaya ihtiyaç duyulur. O zaman bu beş maddedeki sorunuzun cevapları ciltleri doldurur.

Felsefe ilminde ilke olmadığına dair verilen izinle, bir yönüyle sorumluluk gerektiren iddialarınıza cevap verme konusunda, müteahhirînin inançlarına ilişmeyerek bildiğimiz usulde düzenleme yapmayı ihmal etmeyeceğiz. Dostunuzun felsefe konusundaki iddiaları inanç ve öğretime aykırı olmakla birlikte, çok değerli şeyleri yücelterek onların yeni bir tarzda ortaya koydukları ve sonu gelmeyen sözlerini [3b] yazmadım. Hariçten bildiğim birkaç kelime ile aşına olduğum sözlerden oluşan nahif (acizname) makalem her ne kadar bildiklerinize muhalif ise de, Türk’ün bileceği felsefe bu kadardır. Bu nedenle bağışlanmayı beklerim.

[Birinci] Soru: Mütakaddiminin inançlarına göre gezegenlerin hareketleri kürelerin dönenmesinden kaynaklanır. Mütahhirinin iddialarında ise yeryüzünün kendiliğinden hareket ettiği görülür. Bu iki gruptan hangisinin sözü akla daha yakındır? Yeryüzünün Gökyüzüne doğru kendi kendine hareket etmesinin illet ve nedeni nedir? Gökyüzü ne çeşit bir cevherdir? Güneşin cevheri ateş midir? Yoksa bazılarının onu beşinci unsur (unsur-i hâmis) diye adlandırdıklarını kabul ederek, Güneşi başka bir cevherle adlandırmak uygun mudur? Etrafıca açıklama rica olunur!

Cevap: Astronomi düşünürleri iki gruptur. Birinci grup Batlamyus ve onu takip edenlerdir. Bunlar dokuz adet kürenin olduğunu söylerler. Küreler, kristal gibi yoğunluktan (kesafet) uzak ve soğan gibi birbirini kuşatıcıdır. Yeryüzü küresi, dairesel olarak hareket eden kürelerin tam ortasında merkezin noktasına benzeyen imgesel bir parçadır. Varlığını, kendisi olarak devam ettirir (kâim). Bu dokuz adet kürenin en büyüğü ve tamamını kuşatan Atlas küresidir. Söz konusu küre, diğer küreleri çevreleyerek tasarrufuna alır, yirmi dört saatte bir kere bütün cisimleşmiş ışıklar olan yıldızları, gök cisimleri ve gezegenleri doğudan batıya doğru hareket ettirir. Bununla birlikte her kürenin kendine özgü hareketleri vardır. Bütün bunların hareketleri Atlas küresinin son derece hızla dönmesinden ortaya çıkar. Güneş ve Ay yedi küreye dahil olup her bir kürenin kendine özgü dönüşü, her yıldızın batıdan doğuya ve doğudan batıya doğru bağımsız düzenli gidiş-gelişleri vardır.

Anlatıldığına göre göklerin ve yıldızların İlk İlke (*Mebde-i Evvel*)'ye ölçülü bir yakınlıkları olduğundan dolayı, bunların bazıları mutluluğa, bazıları zarara [4a] ve bazıları da birbiriyle uyuşan çeşitli görümlere sahip olmuşlardır. Birbirlerine yaklaştıklarında ve birbirlerinden uzaklaştıklarında bütün görüngüsel varlıkların yer değiştirme ve düzenlenmelerini sağlarlar. Bunların tamamındaki ruh, fail olduğundan, hareketlerinin zorunluluklarından soru sorulması gereksizdir.

Fakat akli kıyasa uydurmak için şöyle derler; ilk aklın imkanı yönünden meydana gelmesinden bu yana, Atlas küresi her şeyi, gökleri ve Yeryüzünü bile kapsayıcı ve kuşatıcıdır. Bir elma minareden bırakıldığında yere indiği gibi, Atlas küresi son derece hızla boşluğun ve doluluğun olmadığı merkeze inmek üzere olup, inme hızına göre hareketi ve dönüşü yol alır. Yeryüzü, güney ve kuzeyde olan Timurkazık namında ki iki yıldızın çekim kuvvetiyle veya kuzey tarafında olan soğuk küre ve güney tarafındaki sıcak kürenin birbirlerini çekmeleriyle varlığını boşlukta ve sabit olarak devam ettirir.

Astronomi düşünürlerinin ikinci kısmı Kopernikos ve benzerleridir. Batlamyus grubunu reddettiler. Onlara göre Batlamyus grubunun bu konudaki anlamsız sözleri akli delillerden uzaktır. Bütün gökleri hareket ettirmeye vesile olan darp ve kuvvetin, göklerin inmesine kıyas edilerek kurgusal bir noktaya benzetilen Yeryüzü küresini hareket ettirememesi ve Yeryüzünün varlığını devam ettirme nedeni olan iki yıldızın küçük olması imkansızdır. Mademki geçerli olan ilkede yazılı olan zîciyye hesaplarıyla zamanı öğrenme, yıldız kümesi ve aynı burçta¹⁴ bulunmaları yönüyle ay tutulması ve güneş tutulması bilinir, öyle ise yıldızların hareketine ilişkin hüküm vermek doğru değildir. İleriye yönelik fiil kesilince ve tekrar karar verilince o fiil zorunlu bir iş haline gelmiş olur. Ondaki hayali hükümler çıkarmak ise saçmalaktır. “İlk İlke”den yalnızca ‘tek’ sudür etti”, diye ifade ettikleri açık olmayan sözler, ancak kürelerle ilgili hüküm vermek gayesine mebni olup bu meseleler hem Fail-i Mutlak’ı itiraf edenlerin inancına, hem de Dehriyye öğretisine uyanların iddialarına muhalif, akli ve nakli delillerden uzaktır.

Eğer küreler cisim olsa idi, farz edelim ki gök cismi [4b] şişe gibi olsun, beş altı şişeyi bir yere götürsek, arkalarından Güneş görünemez iken, yine kendi sözlerine göre her birinin hacmi birkaç kat arzın cisminden büyük olan altı yedi tabaka göklerin arkasından yıldızların ışığının görünmesini hangi akıl kabul edebilir? Sataşma yolu ile Batlamyus’un öğretisini reddettikten sonra, kendi iddialarını şöyle açıklarlar; yumuşak bir surette olan hava her ne kadar cisim değilmiş gibi görünse de, varlığı üç boyutlu olan toprağı, ateşi ve suyu kapsayıcıdır. Mesela bir şişenin içine buz koyarak soğutulsa yahut sıcak su ile nemlendirilse, şişenin gözlemlerinden suyun dışarıya çıkmayacağı belli olduğundan, kenarında meydana gelen suyun havadan geldiği delile muhtaç değildir. Bir dereden elde edilen su, açık bir kaba (zarf) koyularak Güneşin sıcaklığına bırakıldığında suyun yok olduğu ve kabın içinde toprak izinin kaldığı defalarca tecrübe olunmuştur. İki cisim birbirine şiddetle temas ettirildiğinde, aralarında olan havanın susalları ortadan kalkarak ateşin ortaya çıktığı görülür. Böylece havanın kalan diğer üç unsuru kapsadığı belli olmuştur.

Öyle ki kuru havada güneşin olduğu yerin durgunluk ve sakinliğinden ortaya çıkan birikimin çarpışmasıyla susalları ve suya bağlı olduğu yönden toprak parçaları ayrılır ve o yerde yalnızca ateş ve havadan ibaret bir küre kalır. Ayrılan su ve toprak cisimsel başka iki küre olmuştur; biri yaşadığımız Yeryüzü diğeri Ay

¹⁴ Burç: Dünyaya göre güneşin döndüğü yerin on ikide bir kadarına veya Gökyüzünde zodyak üzerinde bulunan on iki takım yıldızına verilen addır.

küresidir. Bütün görünen yıldızlar, bu güneş gibi birer büyük ve kocaman güneş olup, ancak bize uzak olduklarından küçük cisim olarak görünürler.

İlk önce bizim Güneşimizden söz edelim. Önceden zikredildiği üzere unsurlardan ikisi ayrıldığında [5a] o yer sadece hava ve ateşten ibaret kalır. Hava ve ateş saydam olduklarından daima Gökyüzüne doğru meyillidirler. Ancak cisim oldukları kesin olduğundan, cismin ağırlığı yükselmeye, saydamlık özelliği ise alçalmaya engel olur. Yükselme ve alçalma arada kalan cisimle ilgilidir. Cisim, küresel çerçeveye sahip değilse alçalamaz ve yükselmez. Döndürülen bir şeyi, hiçbir tarafa meyl ettirmeksizin elimizde döndürdüğümüz gibi, bu durum her ateş huzmesinde görülür, ancak bu öyle bir dönme ki zatında dönmedir, zatıyla dönme değildir. Bu şekilde dönme demeyip kıyam ve sükun deriz. Gerek bizim [Yeryüzü] gerekse diğer Güneşlerin tamamı bu kıyas ile varlığını devam ettirir.

Genel olarak açıklandığı üzere, ateş ve havada cismin ve ağırlığın var olduğu tecrübe ehline bilinen bir şey olduğundan, ancak tecrübeleri olmayan kişilerin olduğu zannıyla ayrıntılı olarak açıklayalım. Bilinir ki ateş, saydam ve şiddetli bir varlıktır. Ateş, hava ile birleşince içine girmeyeceği bir varlık yoktur. O, havanın girdiği her yere girer. Ancak onda şöyle bir özellik vardır; ateş benzersiz olup, toprak ve su parçacıklarına sahip olmadığına yakınlaştığı eşyanın toprak ve su parçacıklarını havaya dönüştürür. Bu durum, kendi varlığını havaya dönüştürme meylinde kaynaklanır. Ateş karşıt olduğu bir şeye yakın olduğunda hava ile birleşemez, toprak ve suyun cisimlerini ise yakar.

Eşyanın cismi, atom (zerre) denilen bir cevherin cüzlerinin en ince parçacıkları ve şeffaflıkları ile ifade edilir. Birleştiricidir, ancak her ne kadar küçük atomların biri diğerine yakın ve bileşik olsa da, hava daha ince olduğu için iki atomun arasında "ara" oluşur. Hücre denilen iki atom arasındaki "ara" havanın mekanıdır. [5b]

Şimdi ateş, cisimsel nesnelere sayılan topraksı cisimlerden herhangi bir cisme yakın olsa, gözeneklerine dahil olduğu şeyin gözenekleri çok ve geniş ise, cisme dahil olmak için sağlam gözeneklere sahip olan kaba su maddesini iter ve kendisine yol bulur. Bu nedenle zerre kadar ateş kısa bir sürede büyük bir cisim olur. Ateşin gözeneklere girerken yaptığı darbe, cismin toprak maddesinin her zerresini diğerinden ayırır. İki zerreden biri diğerinden ayrılınca, oldukça hafif olmalarından dolayı eşyanın yeri ve meskeni dediğimiz kendilerine özgü bir mekan kendilerine doğru çekmeye güçleri yetmediğinden, zorunlu olarak yükselir

ve havaya dönüşürler. Hatta bir şey yanarken ortaya çıkan duman, toprağın ve suyun zerrelere katı hale gelmesidir. Ateş yükselirken is dediğimiz madde öyle bir cevherle birleşir ki, onunla kalıcı bir varlık kazanıp dirhem ve teraziyle ölçülebilen bir varlık olarak ortaya çıkar.

Sonuç olarak ateşin dumanı toprağın ve suyun çeşitli zerrelere dir. Ateş herhangi bir toprak çeşidi nesne ile bitişirse onu yakar, onun özsel zerrelere dir dağıtır ve onları havaya dönüştürerek bozar. Üstelik toprak maddesinden yapılmış bir madenin araya girmesiyle ateş, maddenin içerisindeki havaya karışır, yükselme darbesiyle taşar ve zorunlu olarak havanın suyuna dönüşür ve bozulu. Bir yerin yeni havayı nüfuz edecek mekanları kapalı olduğunda mevcut olan durgun hava, özünün parçalarına nüfuz eder ve hava ile birleşmek için havanın cevherine nüfuz ettiğinde de hava su cevherine iter. Bu durum, hamam ve başka sıcak mekanların daralmasında görülür.

Diğer üç unsurun havadan meydana gelip yine havaya dönüşmüş olmaları, dört unsurun bir tek şey olmasından kaynaklanır. [6a] Unsurların hem dört olduğunu, hem de tek olduğunu söylemek ne kadar doğru olabilir? diye sorulursa, "havanın özü ateş, su ve toprağı kapsayıcıdır. Bu üçünden hangisi tamamen ayrı bir varlık olarak ismi ve cismi kendine özgü bir halde meydana gelse de, yani görünüşte bağımsız olan ateş, su ve toprak dediğimiz üç unsurun her birinde yine hava vardır. Havanın özünün terkihi dört unsurdan ibaret ve onlardan ayrı olmadığından, her birinde aynı şekilde her birinden eser vardır. İsmine ayrı olması tek unsurun parçalarının baskın olmasından kaynaklanır.

Özetle unsurların bileşiminden elde edilen macunda hava parçaları hakim ise hava, ateş hakim ise ateş, su hakim ise su, toprak hakim ise toprak deriz. Yoksa her birinin bileşiminde diğer üç unsurun cüzleri vardır.

Suyun içinde hava vardır. Bunun ilk akli delili, suyun içinde olan balık ve diğer varlıkların nefes almasıdır. Zira ruh sahibi, dört unsurun bir arada olmasına bağlıdır. Su içerisinde olan hayvanlarda nefesin ciğere giriş yeri oldukça incedir. İnce olmasından dolayı su giremez, yalnızca suyun içinde olan havayı alır. Bir şişenin içerisine su ve suyun içerisine de bir balık koyarak şişenin havasını alsak, balık hemen ölür. Balığın sudan çıktığında ölmesi ise havanın aniden aşırı olarak ciğerine girmesiyle boğulmasıdır. Kara hayvanlarının hayat nedeni su parçacıkları olup gölette boğuldukları gibi, ateşi bir kaba hapsedip havasını kapatsak söndüğü görülür.

Herkesçe kabul edildiği üzere su, ateş ve toprakta hava vardır. Yukarıda açıklandığı üzere, hava diğer üç unsuru kapsayıcıdır. Bu tespitle dört unsur tek bir şey olmuş olur. Müteahhirinin bu sözlerine göre, yani hava diğer üç unsuru [6b] kapsayıcı olduğu surette, havaya hayatın şekilsiz verilmesi uygun görülür. Zira hayvanî hayatın bu dört farklı mizacın bileşimi olduğu herkes tarafından bilinir.

Unsurların cisminin ve niteliğinin ilkelere uygun olması gerektiğinden, Güneş ve havanın durgun ve sakin büzülme hareketi su ve toprağı birbirinden ayırır. Fakat Güneş, havadan ve ateşten ibaret bir küredir. Onun küre olması da unsurların hükmüne bağlıdır ki dört unsurun her biri küre şeklindedir. Örneğin yaş bir peştamala havayı hapsedsek, havanın koni biçiminde olmasından, su üzerindeki hava kabarcıklarından, şişecilerin şişe işini yaparken üflediklerinde şişenin dairesel olarak dönmesinden ve başka nice suretlerden dolayı havanın koni biçiminde olduğu görülür. Ateşin, kıvılcım şekillerinden, uzak yerden görülmesinden ve bir yerde yanarken dairesel olarak hareket etmesinden küre yani dairesel olduğu açıkça ortadadır. Su damlalarının suretinden ve ölçme aleti ile bir yeri denkleştirdikten sonra, üzerine azar azar su konduğunda suyun akmayıp koni biçiminde durmasından dolayı onun da küre şeklinde olduğu anlaşılır.

Toprak bir müddet ezilerek küçültülse, mikroskop (hurdabîn) ile bakıldığında küre şeklinde olduğu görülür. Öyleyse bu bağlamda Güneş cismi, Yıldızlar, Ay ve Yeryüzü küre şeklindedir, yani dairesel ve yuvarlaktır. Zira yazıldığı üzere, su ve toprağın öteye itilmesi ve yanması ile Güneşte sadece ateş ve hava kalır. Güneşten dolayı ayrılan suyu ve toprağı bir araya getiren iki küre vardır: biri yaşadığımız Yeryüzü küresi diğeri ise Ay küresidir.

İlim insanları Ayın, Yeryüzü gibi, buhar ve birkaç anakarayı kapsayan bir dünya olduğunu bilir. Ayın berrak ve şeffaf görünmesi Güneşin ışığındandır, yeni ay ve dolunay olması ise paralelimizden başka bir tarafa meyletmesi, Güneşe uygun olan ve karşıt olan tarafı göstermesiyle ilgilidir: [7a] uygun zaman dediğimizde gündüze, karşıt zaman dediğimizde geceye işaretir. İşte bu Yeryüzü de Ay küresinde yaşayanlara, Ayın bizim tarafımızdan görüldüğü gibi görülür. Ay küresinin yaşadığımız Yeryüzünden küçük olduğu herkesin bildiği yaygın sözler olduğundan, bu konuda açıklama yapmaya gerek yoktur.

Biz yine araştırmamıza dönelim. Önceden söz konusu edildiği üzere Güneşten ayrılarak bir araya gelen su ve toprak cisminde meydana gelen iki küre, asıl itibarıyla küçük olup, hareket ettikçe havada olan toprak ve suyun çekiciliği ile

bir miktar büyüklük kazanmışlardır. Şu anda da büyüdüklerine dair birçok tecrübe vardır. İşaretler göstermiştir ki, özet olarak da zikretsek, sözlerin açılımına gerek vardır. Diğer delillerden daha kuvvetlisi: Hz. Musa (a.s) İsrailoğulları ile hidayete erdikleri anda Güneş burcunun hamlesi Mart ayının on altıncı günüdür. Bu nakil Tevrat-ı Şrifte yazılı olup, şu ana kadar altı gün fark etmiştir. Bu da Yeryüzünün büyüdüğünü ortaya koymakta olup, hareket ettiğini gösterir. Hareketinin yavaş olduğu görülür.

Kürelerin hareket ettiklerine neden şudur ki, bir fıskiye üzerine külli kuvveyi itmeyecek ve su kuvvesi tamamen galip olmayacak kadar dairesel bir cisim (habbe)¹⁵ yahut yuvarlak bir halka konya onların sürekli dönerek düşmediği bilinmektedir. Çekme kuvvesinin filinin itme kuvvesi gibi olduğunu ifade etmeye gerek yoktur. Suyun, yuvarlak cismi itmek suretiyle sürekli döndürerek onu hareket ettirdiği gibi, Güneşin ısı da bu küreleri kendisine doğru çeker. Aynı şekilde cisim su üzerinde devamlı hareket ettiği gibi, Güneşin çekim kuvvesi de küreleri aynı tarzda boşlukta hareket ettirir. Yeryüzünün ağırlığı ise külli çekim kuvvesine engel olur.

Suyun itme kuvvesine benzer şekilde ateşin çekim kuvvesi vardır. Ateşin çekim kuvvesinde, suyun itme kuvvesine benzer bir kuvve (7b) vardır. Belki çekim kuvvesinde itme kuvvesinden başka bir kuvve vardır. Kan alma şişesindeki pamuğun ateşinden dolayı şişenin içindeki havanın yanması ile dışarıda olan havayı çektiğini ifade etmeye gerek yoktur. Özellikle bu esnada icat edilen ateş makinesinin bir kazan suyunun buharıyla çevirdiği çarkı yirmi at çeviremez. Ateşin kuvvet derecesi çekim kuvvesinin olduğuna açık bir şahittir. Bu karşılaştırma ile Yeryüzünün ve Ayın, Güneşin altında hareket ettiğinden ve Güneşin sabit ve varlığının sürekli olduğundan şüphe yoktur. Kürenin hareket etme gerekliliği zikredilen nedendir. Çünkü Yeryüzü senelik bir yıllık daireyi ve her gün kendi cisminin çevresini döner. Bu nedenle gece, gündüz, Güneşin doğması ve batması meydana gelir. Kayıkta giderken yerin yürüdüğü sanıldığı gibi, Güneşin Yeryüzünün etrafında hareket ettiği zannedilir. Aslında hareket eden Yeryüzüdür, Güneş değildir. Ancak kendimiz hareket ettiğimizi idrak edemeyip Güneşin hareket ettiğini zannederiz.

¹⁵ Habbe, su tanesi, dirhem 1/48 kadarı veya 71 mg'a tekabül eden ağırlık ölçüsü demektir.

Yeryüzünün senelik bir yıllık dönmesinin kesilmesini ve her gün kendi cismi etrafında bir kere dönmesini açıklayalım. İlim insanları cismin ağırlığının, hareketin hafifliğinin ve çekim kuvvesinin eşitliğinin derinlik ve yükselmeye neden olduğunu bilir. Halka ifade etmek ise zordur. Zira dönme meselesi zor bir konudur. Bir elmayı bir kasnak içinde döndürsek, o elma kasnağı hareket ederken defalarca kendi cismi etrafında döner, görünürde ise elma, kasnağı bir defa döndürür. Bu kadar kürenin kendi döndüğü zamana benzer şekilde, kasnağa benzetilen Yeryüzü bir yıllık dairesel çerçevesini bir defa dönünce, üç yüz altmış defa dönüp senede o kadar defa Güneşin doğmasına ve batmasına şahit olunur.

Ayın cismi küçük olduğundan, [8a] Yeryüzüne en uzak noktası (evc) ve en yakın noktası (hazîz) hızlıdır ve dairesel çerçevesi geniş olup dairesel çerçeveyi yirmi dokuz günde bir kere döner. Ayın dairesel çerçevesi oldukça geniş olduğundan ve Yeryüzünün dairesel çerçevesini kapsadığından dolayı, Ay yirmi sekiz günde, Yeryüzü küresi de bir kez döndüğünde Dolunay ve Yeni Ayın görünüşü ortaya çıkar.

Yıldızlar dediğimiz diğer güneşlerin her biri bunun gibi birer güneştir. Zikredildiği üzere her güneşin maddesinden ayrılmış birer, ikişer, üçer ve dörder küreleri vardır. Rasat aleti ile onların da çekim kuvvesinin ışınlarında (şu'a) hareket ettikleri görülmüştür. Burç olarak isimlendirilen şey, cisim sahibi bir madde değildir. Mesela duvarda küçük bir leke olsa, bakıldığında bu lekenin bir şekil ve surete benzediği gibi, Yıldızlar da öküz karnı, boğa ve terazi burcu resimlerinde görünmelerine göre akıl yürütülür, diğeriyle karşılaştırılır. Benzer resimlerde görünmelerine göre resimlere birer isim verilip, Güneş farklı bir yöne meyledip, döndüğü mahalle paralel olduğunda "Güneş falan burçtadır" deriz. Ancak burçların özel varlıkları yoktur.

Güneşin farklı yöne-meyletmesi de Yeryüzünün yıllık dönüşünün kesintiye uğramamasıdır ki, biz Güneş farklı yöne meyletti zannederiz. Gökyüzü yani küreleri de Yıldızların boyutlarıyla karşılaştırırsak, onların saf bir topluluğa benzer tabakalar olduğu düşünüldüğünden birinci, ikinci, beşinci ve yedinci tabaka diye sıralanırlar. Yoksa Batlamyus'un sözüne benzer bir şekilde Gökyüzünün şişe ve kristale benzemesi akli düşünceden uzak bir Gökyüzü anlayışıdır.

Gökyüzünün varlığı, Yıldızların ışığını gizleyemeyecek derecede latif bir cevher olsa da, onların sözlerine göre uzak olan ve uzak görünen Gökyüzünü göz göremez. Nerde kaldı ötesini görmek! Bu şekilde yüzeysel bir örnekle, görünen

Gökyüzü görme mesafesine (hadd) göredir. Görme yetisi [8b] Gökyüzünün ortasına doğru çıkıp giderken, gücünün bittiği yerde kalır ve cisim gibi görülür. Gökyüzünün koni şeklinde görülmesi göz yuvarlağının (kurra-i ayn) koni biçiminde olmasındandır. Eğer göz yuvarlağı düz olsaydı Gökyüzünü de tavan gibi düz görürdün. Uzak bir yerde düz olduğu düşünülen bir dağın, duvarın veya başka ne varsa, kavisli görüldüğü en küçük bir dikkat ile anlaşılır.

Bir gemiden sahil görüldüğünde, eğer o sahilde dağ varsa, ilk önce dağın yüksekliği görülür, düz olan dağın üstü ise Gökyüzü gibi görülür. Şöyle ki deniz seferi yapanların tamamı dağın ve bazı tepelerin (püşte) zirvelerinin Gökyüzünün ortasında boşlukta gibi görüldüğünü bilir. Bu nedenle dağ gruplarına keskin bir nazarla bakılsa, üst kısımlarının düz olmasından dolayı, göz gördüğü yeri anlamaya güç yetiremez. Havaya bakıldığında hava bile apaçık bir cisim olup düz tavan ve kaf dağının tepesi gibi görülür. İki şehir düz bir zeminde düşünülse, biri diğere araya bir şey girmeksizin paralel olsa. Görme mesafesi altmış altı mil ve üçte ikilik bir mesafeden fazla ise göz daha fazlasını göremeyip, daha yakın tarafta kaldığından şehri göremez, Gökyüzü görülür.

Özet olarak Gökyüzü, çeşidinin ne olduğunu bilmediğimiz latif bir cevherden olsa da gözün görme mesafesinin o kadar uzağa ulaşamadığı anlaşılır. Bu görülen son noktanın görme mesafesi olduğu açıkça ortadadır. İşte kürelerin hareketleri, Yeryüzü, Gökyüzünün cevheri, Güneş ve Ay hakkında eski ve yeni ekollerden kısa bir bilgi verildi. Ancak girişte açıklandığı üzere filozofların delillerinin esasına bağlı olmayıp, aklın kabulünün şart koşulduğu söze uygun bir şekilde, [9a] hem burada yazılan bu esasın, hem de ek (zeyl)te açıklanacak olan esasların değerlendirilmesi ve doğruluğunun araştırılması, incelikleri kavrayabilen dostluğunuzla havale edilmiştir. Hangi yön düşüncenize daha yakın ise doğru o yöndür. Bunların birisine inanmayıp hayal yetinizdeki yeni edinilmiş bir tasavvur, başka bir üretimi doğrularsa, daha kusursuz ve doğru olan o tasavvur olmuş olur. Aklın ölçü edinilmesinde "filan şöyle demiş, ben şöyle derim" sözleri işitilmiş değildir.

[İkinci] Soru: Akıl cevheri hangi tür özellikten oluşmuştur? O yetinin hangi tarz oluş eylemi ile nâlık yetiyi ortaya çıkarabildiğini, insana özgü olup diğer hayvanlarda olmamasına filozofların ne tür neden ve illet ileri sürdüğünü açıklamanız, dostça niyaz edilir.

Cevap: Güneş ve Ayın bütün varlıklara etki ettiği herkesçe kabul edilen kesin bir şeydir. Özellikle Ayın sıcak nemli yerdeki etkisi şaşırtıcı olup, müşahede eylediğimiz havanın sıcaklığı çoğu zaman Yeryüzünün Güneşten aldığı sıcaklıktır. Yani Yeryüzünün, Güneşin parlamışından elde ettiği sıcaklığın bize etkileri bizzat Güneşin parlamışından daha fazla ve güçlüdür. Bu nedenle dağların yüksekleri Yeryüzünün düz kısımlarından serindir. Zira hayal edilse dağ üzerinde Güneşe daha fazla yaklaşıldığından, orada sıcaklığın daha fazla olması gerekirdi. Bundan dolayı yerde meydana gelen sıcaklık, yakınında olan havayı ısıttığında, havada olan soğukluğu itip, onu sıcaklığın ulaşmadığı yerlere uzaklaştırmaktadır. Bu yönden yaz mevsiminde dağların yüksekliklerindeki soğukluk, yerin yüzeyi aydınlandıkça yakınında olan soğukluğu iter.

Soğukluk, çevresinde olan [9b] uzak havaya karışmak ve katılmakla, o uzak olan havayı da tamamen soğutur. Bu yüzden yaz mevsiminde dolu yağar. Dolu, havanın tamamen soğuyarak yağmur damlalarını buzlaştırmasıdır. Kışın yağın dolu kadar donmuş olamaz. İkisi arasındaki fark meydandadır. İşte bu ilke, Ay küresinde de aynen bu şekilde geçerlidir. Bundan dolayı söz konusu kürenin Güneşin ışığı vasıtasıyla ittiği nemin, Yeryüzünün yüzeyine ulaşması Ayda açıkça görülür. O ışıkla görülenin Güneşin ışıkları (şuâ) olduğunu ifade etmeye gerek yoktur.

Bu konuda bize “o kadar uzak mahalden nemin etkisi nasıl mümkündür?” diye sorulursa; suya benzer şekilde hava, cisimlerin birleşmesi olduğundan, bir havuzun bir yanından çöple su hareketlendirilse, o hareket havuzun öte tarafına ulaştığı gibi havada da aynı durum vardır. Hareket, kuvvete bağlı olarak devam eder. Top ve tüfeğin sesinde olan kuvvet uzak ve hafif ise, hafifliği ve kuvvetinin miktarı yakındır. Uzak havayı hareket ettiren her bir sestem, o anda sesin havanın yolu olduğu ortaya çıkar. Bir insan konuşurken çığlık atarak boğazını sıkıp havayı hareketlendirdiğinde, o havanın hareketinin işitenin işitmesindeki havaya bitişmiş olması, işittiğimiz bir durumdur.

Güneşin ateşten başka bir şey olmadığı girişte anlatılmıştır. Parlama kuvvesi, ateşin bir türüdür. Güneşin ateş ile farkı yoktur, ancak onun yetkin anlamda zengin olmasından dolayı sıcaklığı yerin yüzeyinden birkaç kat daha fazla uzağa ulaşır. Toptaki vuruşun fazlalığı havanın uzak yerlere gitmesini sağlar, diğer sesler ise o yere ulaşamaz. Ancak Yıldızlar oldukça uzak olduklarından sıcaklıkları [10a] buraya kadar gelemmez. Bununla karşılaştırsan, Ayın ışığından Yeryüzünün yüzeyine nemin gelmesi ve bütün eşyaya etki etmesi zarafet ehlinin malumudur. Bu

etki, en küçük bir dikkat ile ruh sahibi bütün varlıklarda da görülür. Hatta genel kabule göre yenilen etlerin kemiklerinde olan iliğin Ay dolusun [Dolunay] da arttığı, Ay eskisinde¹⁶ azaldığı görülür.

Sıcaklık, ahlatın¹⁷ özünden ibaret olan nemdir. Nem, erkekte meni olan maddedir. Kadınlarda, söz konusu maddeyi itme yolu ve aletleri yoktur. Bu nedenle Ayın rutubet etkisinin kanın rutubetine galip gelmesiyle, kan damarlarında olan fazlalık sular daha da çoğalır ve rahim damarlarını iter ve dışarıya çıkar. Sözü edilen şey kadının hayzıdır. Zikredildiği sebep üzere bu hayız kanının, fazlalık sulardan ortaya çıkmasından dolayı tabiattaki diğer kanlar gibi tatlı olmayıp oldukça tuzludur. Zira erkeğin menisi rahim boşluğuna ulaşırsa, menide cinsel zevkin sıcaklığının artmasından (tabh) dolayı meydana gelen yapışkanlık (kabiyan-cıklık) özelliği ortaya çıkar. Rahim ağzının titremesiyle kapanma, yapışma ve tutma zorunluluğu oluşur. Zikredilen kan, dışarı çıkmaya yol bulamayınca, çocuk o kan ile beslenir. Söz konusu kandaki tuzluluk özelliği derinin gözeneklerine çocuğu tutundurur ve diğer yaratılmışlar gibi vücudunda kıllar meydana getirmez.

Hayvanlar, hayız yollu mahluk olmadıklarından yavruları dalak kanı ile beslenirler. Dalak kanının tatlılığı ise diğer kana galiptir. Şöyle ki, bütün hayvanlar, yediklerinden meydana gelen yeni kanı her gün hazmederler; erkeğin yaşına ve kuvvetine göre hazmetme süresi iki buçuk saatten üç buçuk saate ulaşınca, birinci defa dahil et damarları meydana geldiğinde, çözünemez miktarda fazlalık olan eski kan dalağa, safranın fazlalığı [10b] öd kesesine, balgamın fazlalığı karaciğere itilir.

Tıbbı vakıf olan herkes kanın özünün tatlı olduğunu, acılığın ancak damarların suyunda olduğunu bilir. Dalak kanı, aslı kanın özünden bir madde olduğundan oldukça tatlıdır. Bu bağlamda insanın çocuğuna tuzlu kan ile bulaşan

¹⁶ Ay eskisi, ayın on beşinden son gününe kadar olan zaman aralığını kapsar.

¹⁷ Beden sağlığının bağlı olduğu kan, safra, balgam ve sevdadan her birine hılt, hepsine ahlat denir. İnsanın psikolojik, ahlaki ve biyolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilir. Bkz. Muhittin Eliaçık, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27/Bahar 2010 ss.131-147.

tabaklama ve derinin gözeneklerine yapışan kan, tatlı dalağı kabul etmez. Çocuğun zatında yaratılmış olan bütün sevda maddeleri derinin kılını yok eder. Hayvanların beyni ise açıklanan akıl yetisine sahip değildir.

Kılların sevdadan meydana geldiği bilinen bir konudur. Açıklama isteyen dostlarımıza insandaki sevda maddesinin diğer yaratılmışlarınkine benzemediği gizli değildir. Mesela bir at, insan bedeninden üç kat büyük iken, sevda maddesi bir insanda olanın yüzde onu kadar yoktur. Eğer o kadar da olmasaydı hayvanlarda vehim ve hiss-i müşterek yetileri olamazdı. Zira hayzın tuzluluğu insan derisinin gözeneklerine tabaklama ile tutunup kılın büyümesini sağlamakta, sevdanın vücutta fazlalığına neden olur. Adamın sinirlerinin sevda ile beslenmesi (perveriş-yafra) aklın ortaya çıkmasına neden olur.

Aklın şekil açısından yaratılışı şu şekildedir: Beyin ve sinirlerin beslenmesi balgamdandır. Bu nedenle kanın tabiatı sıcak ve nemli, sevdanınki zıddı olarak soğuk ve kurudur. Söz konusu iki zıt mizaçtan meydana gelen balgamın tabiatı, iki zıt şeyi bir araya getirmeye güç yetiremez. Sadece tek bir mizaca tâbi olup diğer mizacı itmeye güç yetiremediğinden, kararsız olarak her an iki tarafa da karışabilir. Beyin ve sinirler karışık mizaç olan balgam ile beslenirler. İnsan beyninin bir anda sıcaklık ve soğukluğa meyiletme [11a] niteliğinden dolayı idrak edici vasıtalara yani beş zahir kuvveye dahil olan beyin, her konuda bir anda kabul ve ret suretini ortaya çıkarmakla tercih edilecek yönün hangi taraf olduğunu araştırmaya insanı mecbur eder.

Bu karışıklığın ayırımındaki zorunluluk, mutlak anlamda akıl denilen maddedir. Şarap ve diğer keyif veren şeylerin kullanımında görülür ki şarabın buharı beyne yükseldiğinde, buharın sıcaklığı soğuk olan sevdaya karşıtlık oluşturur. Bu karşıtlıkta sıcaklık asli kandan fazlalaşınca, mizacın karışımı bozulmakta beraber, beyin şüphe ve karşıtlıktan uzaklaşıp ilgisi olmayan ayırma güç yetiremez. O anki niteliğin niteliği bu durumdan ibarettir. Akılsız (belhade) denilen eksik akıl da bu türden olup temel olan iki yönden başka bir yönde fazlalık oluşunca, diğer nitelikten uzaklaşıp karşıtlık oluşturamaz. Yani yaratılışında ya kan galip gelir, sıcaklık beyinde hakim olduğundan her idrak ettiği maddenin sıhhatini bozar, ya da yaratılışında sevda galip gelir; soğuk sevda ile her an idrak ettiği maddenin karşıtını bozmakla temyize güç yetiremez. Akılsızlık (belâhat) dediğimiz mesele budur. Sıcaklığın fazla olmasıyla, maddenin sıhhatinin bozulması düşüncesinden, gönül ferahlığı ve neşeli bir yaratılış ortaya çıkar. Soğuk sevda ile karşıt durumun

oluşacağı düşüncesinden ise gönül darlığı ortaya çıkar. Bunların ikisi de akılsızlıktır ve orta mizacın karışmasıdır.

Zorunlu olarak temyize güç yetirmeye âkil denilir. Akıllılarda aşırı dinçlik, bütüncül kasvet ve gönül darlığı olmaz. Söz konusu özelliklerde bu durum ortadadır. İmkan ehline, zikredilen izafi durumların şeklen bile olsa farkı ortadadır. Örneğin balgam kuvvesi ile cismin oldukça beyaz, herhangi bir tarza kırmızı, düz saçlı ve sevilen bir şeklinin olması budalalığa (gabâvet) delildir. [11b] Bu güzel suret, sevdanın eksikliğinden kaynaklanır. Sevda aşırı olduğunda kırmızılıktan eser ve balgamdan işaret kalmayıp kumral, düz saçlı, büyük gözlü olunur. Bu ise delilik (cinnet) işaretidir. Kısmî kırmızılık, kısmî kumrallık, lüle lüle saçlı olmak, küçük gözlü olmak aklın işareti olup, açıklandığı üzere, mizacın uygunluğunun delilidir. Derinin aşırı temiz olması, sarı saç, kırmızı ve kuruluğun tamamı aklın yetkinliğine işaretir. Şöyle ki midedeki keylusun¹⁸ pişmesi sonucu oluşan yemek köpüğü daha çok bir tencerenin içinde pişen buğday suyuna benzer. Keylus lafzının aslı şeylustur ve Yunan dilinde buğday suyu anlamına gelir. Bu su, yenilen yemeklerin özüdür. Adı geçen midede aşırı pişme, dört suret oluşturup dört unsurdan ibaret olan dört karışım meydana getirir.

Tortunun, tencerenin dibine çöktüğü gibi, midedeki safra, keylusun dibine çöker. Tencerenin üzerine köpük geldiği gibi balgam da keylusun üzerine çıkar. Tencerenin ortasında kalan saf su gibi kan da saf bir şekilde ortada olur. Tencerenin etrafı ve dibi yandığı gibi söz konusu midede de adı geçen diğer üç karışımdan yanan sevdadır. Bazı vücutların midelerinde yaratılıştan fazla sıcaklık varsa, ateş keylusun yukarısında olup üzerindeki köpükten yani balgamdan dolayı yanar. Bunların ziyadesiyle yiyici olmaları midelerinin kuvvetli olmaları yönündendir ve çok öfkeli dirler. Bir şeyin yaratılıştan aşırı olan sıcaklığı karaciğerde ise, ateşin keylusun ortasında olması hasebiyle, mide devamlı olarak ortasında olan kandan dolayı yanar.

¹⁸ Keylus, midedeki sindirim sırasında bağırsakların sıkıştırıp akıntıya verdiği beyazımsı sıvıya veya gıdanın midede hazmedilmesine ve hazmedilme safhasına keylus denir. Bkz. Hacı Paşa, *Hazâ Kitâbü'r-Teshîl fi'r-Tıbb li-Hacı Paşa*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 3575. Ayrıca Karaciğere intikal etmeden önce midede hazmedilen gıdaya denir. Ebu Mansur Hasan b. Nuh el-Kamerî, *Et-Tenvîr fi'l-İstılâhâtî't-Tıbbiyye*, Tahk. Gâde Hasan el-Keramî, Mektebetü't-Terbiyyeti'l-Arabiyyi, Riyad 1990 s. 75. Girişli, keylusu dört karışımdan oluşan midedeki pişmiş sıvı anlamında ele almıştır.

Bu konuların daha fazla [12a] açıklanma zorunluluğu vardır. Sıtma sıcaklığında herkese vaki olduğu gibi, dalaktaki sıcaklık yaratılıştan gelen sıcaklıktan fazla olursa ateş keylusun altında olduğundan, devamlı olarak alta bulunan safradan yanar. Bunlar çok öfkeli ve değer düşkün olurlar. İki taraf dengeli olursa, safradan yanan sevdanın beslediği vücut, balgam ve kandan yanan sevdalardan beslenen vücuttan daha fazla zeki (fatîn) olur. Zira safradaki akış hızlı olduğundan, oldukça hızlı bir şekilde neticeyi anlama gerçekleşir. Tuzluluğu hakim olan sevdanın neticeyi anlaması yavaştır, ancak hafızası kuvvetli olur. Tuzluluğu eksik olan safranin neticeyi anlaması hızlıdır, ancak hafıza sahibi değildir. Tuzluluğu eksik olan sevdanın ve tuzluluğu hakim olan safranin neticeyi anlamaları hızlıdır ve hafızaları kuvvetlidir. Bu dereceyi müttekaddimîn beceriklilik (cerbeze) olarak isimlendirmiştir.

Özetle akıl dediğimiz esas, açıklandığı üzere, zikredilen mizaçların zıtları olan iki tarafın karışımından meydana gelen oluşum, olumsuzlama (nefy) ve olumlama (isbat) konusunda kararsızlık, iki yönlü insanın işitilmiş, araştırılmış ve duyuşsal olan maddeleri temyiz etmeye zorunlu ve muktedir olmasıdır. Bildirildiği ve açıklandığı üzere aklın diğer hayvanlarda olmamasının nedeni, dalak kanının tatlı şeylerle beslenmesinden dolayı sevdâyı tutmaya gücü yetmeyip, sevdâyı elde edememesidir. İşte bu açıkladığımız sadece idrak ve temyiz kabiliyetidir. Yoksa akıl diye sorduğunuz, tek bir terimle adlandırılan bir şey değildir.

Bazı yerlerde maddenin kaynağını yani görüngülerin ortaya çıktığı kaynağı akıl [12b] diye adlandırıp, giriş kısmında açıklandığı üzere, ilk akıl, ikinci akıl ve üçüncü akıl diye sıralarlar. Bazen hayvânî maddeye, her büyümeye neden olan büyüme gücüne, ruh, varlık ve her varlığa akıl derler. Bazen meçhul gaip maddeye akıl derler. İştirâkiler bu akla sırrın ruhu derler. Bazen edinim ve öğrenme yetilerine akıl derler. Kelamcıların terimlerinde bu akıl akl-ı maaş diye ifade edilir. Sorunuzdan kastınızın hangi çeşit akıl olduğu açıkça ortadadır. Yerli yerinde verilen bu cevap, bu çeşit aklın gerekliliğini gösterir. Aklın bu suretine hızlı anlama, derin yetenek ve temyiz deriz. Edinim (kesbî) yetisi denilen madde budur. Akıl, insan bedeninin özel bir yetisi olup siz dostumuzun sorusu kuvve olmasından dolayı bu tarzın nasıl elde edildiğine dairdir.

Yani bu özel yeti ile donanan varlığın övülen yönlerinin kazanımı olarak adlandırılan akıl hakkında sorarsanız, bu tasavvurda akleden şey, edinimin suretinden uzak ise buna akıl denmez. Edinim yönleri önceden olduğundan hangi esasın

akıl olarak adlandırılacağı kesin değildir. Örneğin akıl yetisi, maaş tarzına yöneliktir. Bu nedenle maaş konusunda derin ve sağlam bilgiye sahip olan kimse ilimlerin yönlerini öğrenmeyi istese, anlama ve bilmenin yetersiz olduğu görüldüğünden, o kimseye ahmak (ebleh) denileceği aşikardır. Akl-ı maaş konusunda becerisi olan kimsenin yanında becerisi olmayan filozofun kabiliyetsiz ilim sahibi olarak adlandırıldığı açıkça ortadadır. Diğerlerini bununla karşılaştır.

Her nefsin derin ve sağlam anlama ve düzgün yazma becerisi kazanması yönünden, sorulan ve istenen sureti edinmek akıl olarak adlandırılır. Böyle olunca [13a] gerekli özellikler bazısında fazla bazısında eksik olarak görülür. Söz konusu edildiği üzere o gerekli esaslar ve kazanılmış temellerde yetkinlik ve eksiklik, eğitimci olan şahsın yetkinliği ve eksikliğinden kaynaklanır. Mesela bizim gibi insanın öğrencisi ile Eflatun'un öğrencisinin farkı nihayetsiz gibidir.

Ancak çıkarsamanın temeli ve edinimin nedeni olan idrak ve temyiz yetileri yazıldığı üzere olup edinimin yönü şüphe, korkaklık ve ibretin orta durumunu bulmaktan kinayedir. İşte bu üç esasın yokluğu ve çokluğu deliliktir. Mesela şüphe olmadığında her söze varlık vermek; asla korkaklık olmadığı gibi her meselede cesaretli olmak; geçmiş olayları asla tefekkür etmemekle işin sonundan gafil olmak tamamen delilik tarzlarıdır. Bütün şüphelerle her bir meselenin doğruluğunu olumsuzlayıp temyizinden çekimser kılar. Bütün korkaklıklarla, bir konuda cesaret edemeyip nimetleri kazanmaktan mahrum olmak ve her konuda geçmiş durumları temsil etmek mümkün değildir. Her zamanın bir tabiatı olduğundan bugünün işini geçmişle karşılaştırarak tatbik etmek, insanın dikkatinin ortaya çıkmasına neden olur.

Söz konusu üç özellik aşırı olduğunda delilik sureti görülür. Bu tarzda zikredilen özelliklerin yokluğu ve çokluğu akla muhalif olduğundan, aklın bu özelliklerin ortası olduğu kesin ve muhakkaktır. İşte filozofların prensibine göre sorunun cevabı budur. Ancak dostunuzun yanında iddiamın işitilmesi gerekirse, derim ki hakimlerin inancına göre insan aklının görünüşü beş batın yeti olan vehim, hayal, tasavvur, hafıza ve müşterekenin ortaya çıkış nedeninin yazıldığı gibi olduğunu [13b] kabul edelim.

Nedenleri bir şeye özgü kılmakla konunun özünün tahkik edilmesi doğru değildir. Örneğin akıl ve kabiliyette eşit olan iki kimse tüccar iken, birisinin zen-

gin olup, diğerinin olmaması gibi, ticaret zenginliğe neden olurken, diğeri hakkında cereyan etmemesi konunun özüne dair illet nedenlerinin mutlak olmadığına delildir.

Hakimlere göre acı ve tuzlu parçalar birleştiğinde tatlılık meydana gelir. Ancak meydana gelen tatlılığın özünün idrak edilmesi zordur. Bir tabağın içine bir miktar sirke koyup deve kuşunun yumurtasının kabuğu, küçük gümüş sikke kadar derinlikteki sirkeye bırakıldığında, ruh sahibi gibi hareket etme özelliğinin olduğunu bilirler. Ancak niteliksel nedenin ne olduğunu idrak edemeyip ağzlarını kapayarak soru soranın dolaylı özellik ve tabiatı, tabiatı söz edilmez demeyi senet kabul etmeleridir. Halbuki konunun nedeni, mutlak neden olmadığını eksik olarak idrak edildiklerini gizlemek zaruri bir sözdür. Bu tarz meçhul meseleler çoktur, ancak size bıkkınlık vermemek için özetleyelim.

Her ne kadar beş batın yetinin karışık mizaçtan oluştuğu tasavvur edilse de, hafıza en kuvvetli yetidir. Dikkatli olduğunda diğer dört yeti de hafızanın yönlerinden bir durumdur. Tamamı hafıza yetisinden ibaret olup bazı defa özelliğinin gereğini yerine getirdiğinde başka bir isim vermekle beş biçim verilmiştir. Eğer kalan diğer dört yeti hafıza yetisinden başka olsa, kaydedilmiş ve korunmuş nesne olmadığında vehim yetisi hangi şeyi tahmin ederek karıştırır ve soruşturabilir? Kaydedilmiş ve korunmuş nesne olmadığında hayal hangi şeyi temsil ve teşbih ederek idrak etmeye güç yetirebilir? Kaydedilmiş ve korunmuş nesne olmayınca mütesarrife hangi nesneyi kıyaslayarak kullanıp suret meydana getirebilir? Müsterekenin de hafızanın bir yönü olduğu [14a] görülmez midir ki, hakimler hayvana ait gayr-ı nâtik nefiste üç yetinin olmadığını, sadece vehim ve müstereke duyusunun onlara hasredildiğini iddia ederler. Sözelimi yumurta kadar bir kanarya kuşunun sandıkta nağme öğrenip ezberlemesi hafıza yetisine delil değil midir? Bir at bir şeyden ürkse, mahmuz¹⁹ ve kamçı ile zorlandığında, geriye dönmeyi terk eder yahut terk etmez ise de o şeyi gördüğünde yine kamçı ile dövüleceğini bilir, acısını açığa vurur. Diğer hayvanların da dövme ve zorlama ile oyun oynamayı öğrenmesinin mümkün olduğu görülmez midir? Hafıza yetisi olmasa, söz konusu mesele için kamçı yediğini hangi yeti sandığında [hafızasında] saklar? Atın uyurken kişnemesi ve ürkmesi gibi konular hayvanların rüya gördüğüne delil olup, rüyanın ise hayal yetisi olduğunu bütün ilim insanları bilir.

¹⁹ Mahmuz: Binilen hayvanın hızını artırmak amacıyla dürtme için potin yahut çizmenin ökçesine takılan demirden yapılmış bir alettir.

Temsilde ayıp olmaz. At ve eşek gibi hayvanların gözlerini kapatarak hatırladığı şeyleri yetkinlik derecesinde arzulamaları mütesavvire yetilerine apaçık delil değil midir? Tahkik etmek dostlukla olsun ki, müteahhirinin bu konudaki tasarrufları neticesiz olup hayvanlarda da bu yetiler vardır ve insanda olan akıl dediğimiz artı yeti, bütün görüngülerin tasavvur ve tasarrufuna nedendir. Ne çeşit bir yeti olduğunu idrak etmek ise mümkün değildir.

Akıl bütün görüngü, bilgi ve duyusalları kavrayan bir yeti olup kendisini idrak edemediğinden, aklın özü görüngü, bilgi ve duyusallardan olmayıp bilmediğimiz bir konu olduğu görülür. Eğer bizde akli idrak edecek bir yetinin olduğunu varsayarsak, yine o yeti idrak edilmek için başka bir yetiye muhtaç olur, sonuç yine meçhul olarak biterdi. İşte İshrâkîlerin “nefs-i nâuka maddeden mücerret, uzamsal olmayan, bir yönüyle ilahî [14b] sırra vakıf” dedikleri bu özdür, anla!

[Üçüncü] Soru: Şimşegin ve yıldırımın elektrik ateşine ve kuvvesine benzediğini farz ve temsil ederler. Ancak elektrikte gök gürültüsünün benzeri bir ses olmadığından onun başka kuvvesi de yıldırımın niteliğine benzemez. Sultanım, bu konuda ne buyurursunuz?

Cevap: Elektrığın ortaya çıkış kaynağını şöyle yazarlar: Kadim hakimlerden birisi Şam yöresinden bir köyde bir kimsenin evine misafir olmuş. Ev sahibinin bir kızı varmış. Misafir Hakîm, kızla sohbet ederken odanın rafında yumurtaya benzeyen sarı bir şey görmüş. Kıza “şu nedir” diye sorduğunda, “Sultanım bu bir madendir. Hafif bir elbise ile kuvvetlice dokunulduğunda ve sürtüldüğünde kıl, çöp ve bazen saman gibi hafif şeyleri kendine doğru çeker. Bu şekilde çekme yetisi olduğu için memleketimizde âdettendir ki, bekar kızlar bahtını açmak için bir tane tedarik eder. Evimizde muhafaza ederiz.” dediğinde, sözü edilen hakîm işaret edilen madeni inceledi ve özelliklerini tecrübe etti. İşaret edilen madenin kehribar olduğunu anladı. Bu isim Farsça olup, kelime anlamı da özelliğine dayandırılmıştır. Keh-rübâ bazen Arapça kef harfiyle saman ve kapan (kapıcı) manasında “samankapan” anlamına gelir.

Sözü edilen hakîm kendi kendine düşündü ki, bu çekme yetisi bu madenin özünde olduğundan, maddeye dokunulduğunda meydana gelen sıcaklıktan çekmenin kaynaklanması akla daha yakın gelmektedir. Zira çekme kuvvesi sıcaklık ve soğukluğun tabiatına aittir. Bu dikkat ile tecrübe ettiğinde zift, reçine, lök ve benzeri kuvvetli zamlarda aynı şekilde bu eylemi bulur. Sonra gelenler dikkatle

inceleyerek şişede ve madenlerde, hasılı var olan eşyalarda, var olan kuvvetli cisimlerin her birinde o özelliğin [15a] icra edildiğini tecrübe ettiler. Ancak yine de bu özelliğin kehribarda, şişede ve ziftte diğerlerinin tamamından daha fazla ve hızlı olduğunu gördüler. Tecrübe ehlerinden biri “acaba bu yetinin son noktası hangi aşamada gerçekleşir” diye akıl etmek için, yuvarlak camdan kovayı bir çarka koyup, bir parça elbise ile dokunur. Şiddet üzerine çarkı hareket ettirip incelerken, şişeden bir kıvılcımın çıkıp yanında olan bakır madeninden yapılmış araçlarından birine isabet ettiğini görür. Bakıra isabet ettiğini görüp, madenin birbirinden akışını ve cereyanını da tecrübe ettikten sonra bu kuvvenin korunması için bir çare düşünür. Yine kendi cinsinden yani şişe, zift, reçine, lök, sülügen ve madenlerden mizacı soğuk olan kalay ve kurşundan, ipek elbiseden geçemediğini keşfetmesi sonucu, o kuvvenin korunması ile bu şekil meydana geldi. Aslında dikkat ve tecrübesi Şam civarında ortaya çıktığı için Damaskine [Şam] diye adlandırdılar. Bu girişi açıklamaktan kastım, elektrik kuvvesinin çekme özelliğinin olduğunu beyan etmektir ki, elektrik ve onun lafzı dahi çekme kuvvesi demektir.

O halde bu çeşit ateşin ortaya çıkış ve görüşüne neden şudur: Söz konusu kuvve, yetkin olarak korunup bir başka mekana akışı bölünmediğinden havayı kendisine doğru o kadar hızla çeker ki, havanın derinliğinde var olan ateşin, havadan birkaç derece latif ve ince olmasından dolayı, havadan ayrılan ateş herhangi bir yere havadan daha önce ulaşır. Hava, ateşe nispeten varlığında ağırlık olmasından dolayı ateşe yetişemez. Bu yakınlıkla birlikte ateşte hava olmadığında da ateş yakamaz. Tecrübeli insanlar dikkatle bu inceliğe (horde) vakıf oldukları zaman bir çark yani bir makine icat ettiler. Bir şişenin yarısını su ile doldurup ağzını [15b] sağlamca kapadıktan sonra bazı parçaların birleşiminden ortaya çıkarak kokuşan soğuk havanın özünü bir tarafından derin bir şişeye koydular ve korudular. Şişenin üst kısmına başka bir şişe su koyup ondan suya bir yol verdiler. Yukarıdaki su aşağıya dökülmeye istekli olur. Fakat şişenin içinde olan havanın kapatılmış olması suyun inmesine engel olur. Bu çerçevede üstteki su havanın dışarı çıkmasını zorlar. Şişenin üst kısmında iğne deliği kadar bir delik olduğunda ve onu açtuklarında yukarıdaki su, vuruşla incelmış olan havayı tam bir hızla [yukarı] çıkarır. O esnadaki elektriğin çekmesi halinde hava, incelik özelliği ile hızlilik meydana getirir. Böylece ateş havaya ulaşır karışır ve ateş bakır olur. İşte elektriğin kuvveti, keyfiyeti, özelliği ve zorunlu özelliği ortaya çıktı.

Şimşek ve yıldırıma gelince, onlar bulut dediğimiz su buharıdır. Yani sorunun cevabında söz konusu edildiği üzere buhar, havanın derinliğinde olan suyun

havadan ayrılmasıdır. Buhar, o derece incelik üzeredir ki cisminin hafifliği havanın cismini geçemeyip inmeye güç yetiremediği için, onun devamlı surette ve çok uygun bir şekilde yükselmekte olduğu görülür. Ortaya çıkış nedeni, soğukluğun havaya verdiği nemdir. Eğer havada sıcaklık galip ise, yine havaya karışıp ortadan kalkar. Eğer havada nem galip ise, varsayılan kısımlar birbirine karışmakla, bir kırağı yüzünden bir damla meydana gelir. Damla derecesine geldiğinde de cismin ağırlığı ortaya çıkar. Cisim havadan ağır olursa yeryüzüne iner ki yağmur dediğimiz budur. Öyle ise bu varsayılan kısımların tamamı ikisi (soğukluk ve sıcaklık) arasında olan havanın itilmesiyle tasavvur edilir.

Hava, buharın içinden [16a] uzaklaştırılır ve itilir. Bu esnada rüzgar karşısında ağırlaşp itmeye engel olur ise, hava dışarı çıkmaya zorunlu olduğundan, Yeryüzünden yükselen sıcaklığın niteliği havanın özüne dokunduğunda, zorunlu hava ateşe dönüşüp şimşek ve gürültü meydana gelir. Eğer şimşek çok kuvvetli ise yıldırım, hafif ise sadece şimşek görünür. Yıldırım ile şimşek arasında fark yoktur; kuvvetsiz olup yeryüzüne inemeyen şekilde olur ise şimşektir. Hatta gürüldemesinin şiddetinden yıldırım olduğu bilinir ve bu kısımlar, havanın cüzlerinden kaynaklanır. Bazılarının [yıldırım ve şimşeğin] cisim sahibi maden gibi düzenlendiğine ilişkin inançları boş hayaldir. Hatta yeryüzüne inerken, cismin hafifliği nedeni ile doğru ve düz inemeyip rüzgarın esmesi gibi harmanlayarak indiği için, çoğu zaman bütünden yoksun bulunan nesneye isabet eder. Bu sözden bile ortaya çıkar ki gerek yıldırım ateşi ve gerek elektrik ateşi havanın zorunluluğundan dolayı içindeki ateşin ayrılmasıdır.

Aralarında olan fark, elektrik çekim kuvvesi ile, şimşek itme kuvvesi ile dir. Bu iki kuvvet arasında şöyle bir fark vardır; çekme kuvvesi itme kuvvesinden hızlıdır. Çekme kuvvesinde olan hızılık, itme kuvvesinde mümkün değildir. Ancak itmede kuvve daha fazla ve güçlüdür. Onun için yıldırım havanın cüzlerini darmadağın ederek gürülder, çok uzak mesafeden yeryüzüne kadar ateşini itmeye güç yetirir. Eğer havayı itmeye güç yetiren havadan daha ince bir soğuk havanın buharını bir kaptı korurken, dışarı çıkması esnasında yakıcı bir maddeyle karşılaştırsalar aynı şimşek ve yıldırım gibi cismin zarfı ve havayı darmadağın etmesi zorunludur. Asrımızın çocuklarının bu tecrübeyi de varlığa getireceklerinden şüphe yoktur.

Mütekaddimînin [16b] sanat yönünden zamanımızın insanlarına üstünlükleri vardır. Ancak onlar "bu tarz meseleler ilahî hikmet ve tabiatın gerekliliğidir" iddiasıyla onları terk ederlerdi ve tecrübeden göz yumarlardı. Gerçekten asrımız

çocuklarının bu gibi tecrübe ve inceliklerde seleflerinden üstün oldukları herkesçe kabul edilmektedir. Sözünün özeti şudur; bu konudaki zannımız samimi zannınıza uygun olup elektrik çekme kuvvesinden, yıldırım ve şimşek itme kuvvesinden olmakla, elektriğin delilinin yıldırım ve şimşğe benzediğini ve aynı olduğunu söylemek doru değildir.

[Dördüncü] Soru: Kovan yani arının küçük görülen bir sinek olduğu ve vehim yetisinden payının olmadığı aşikar iken, aralarında idareci ve liderlerinin olması; liderlere bağlanmakla lider ne yöne uçarsa tamamının aynı kafada olmaları, bal biriktirmeleri, mumdan imal edilmiş taş peteklerinin düz olmasını kontrol etmeleri, şeklin altıgenliğini ölçmeleri, vehim yetisine sahip gibi işlere güç yetirmelerinin ve kapasitelerinin hangi kuvve ile olabildiğini filozofların delilleri ile açıklamaları niyaz edilir.

Cevap: Müttekaddimînin ruhu dört kategoriye ayırarak ona suret verdikleri bilinmektedir. Bir derecesine [birincisine] kutsî ruh derler ki idrakin ötesinde olan gaybe ait sırdır. Konunun araştırılması bir noktaya vardığında "o mesele meçhuldür" deyip sükut ederler. Örneğin cismin ortaya çıkışından havaya kadar söz ederler, "havanın ilkesi nedendir" diye sorulursa, "meçhul maddedir" derler. Bundan kasıtları kutsî ruhtur. Birisi [ikincisi] insan ruhudur ki bu nefsi-nâtıkadır. Bu da son sözde kutsal ruhtan ortaya çıkmıştır. Birisi [üçüncüsü] hayvanî ruh ve birisi [dördüncüsü] de nebâtî ruhtur. Müteahhirîn sadece bu iki çeşit ruhtan söz eder. İnsan ruhu da bu iki [17a] türden sayılır. Kutsî ruhun alanını bilmek istemeyip, sonuçta onu hayvanî ve nebâtî ruh denilen iki türe özgü kılarlar.

Nebâtî ruh, nâmiye (büyüme), gâdibe, müsavvire, câzibe (çeken), mâsike (rutan), hâzime (hazmettiren) ve dâfia (itme) yetilerine sahiptir. Bu ruh gıdayı hazmeder ve onu vücudun sarfiyetini tamamlayan yiyecekler haline getirerek varlığının devamlılığını sağlamış olur. Hayvanî ruh, tabiî yeti olan öfke (gazab), sükûnet (hilm) ve sevinç (ferah); nefsanî yeti olan beş zahir yetiyi ve beş batın yetiyi kapsayan ve tamamen onlardan ibaret olan bir ruhtur. Yetileriyle beraber işte bu iki ruh, her bir ruh sahibi varlıkta mevcut olup ancak hayvanî ruhun nefsanî yetilerinden olan beş batın yetiden hayal, mütesarrife ve hafıza yetileri insana özgü olup vehim ve müstereke nâtık olmayan hayvanda da vardır derler.

Vehim yetisi öyle bir yetidir ki cüz'î manalara özgü değildir, fakat duyularla edinilmiş ve duyuşal alana ait olanları idrak eder. Bu yeti olmasaydı koyunun kuzusuna bağlılık hissederek süt emzirmesinin ölçütü olmazdı. Müstereke yetisi

öyle bir yetidir ki nefsanî yeti onunla idrak olunur. Eğer bu yeti hayvanlarda olmasaydı, kuzu doğar doğmaz anasının memesini hissedip aramazdı ve diğer nefsanî arzuları (şehvât) fark edemezdi. İşte ifade olunan bu iki yetiyi hayvanî dünyanın yaratılması olarak adlandırırılar.

“Maksadı açıklamak” ve “anlamak için soru sormak” insan aklının ürünü olup insanı diğer hayvanlardan ayrıcalıklı kılan bu özellik, bütün yetilerin en yetkinidir. Yalnız vehim ve müştereke yetilerinde işleri düzenleyecek kadar, iyiyi ve kötüyü fark edecek derecede kuvve yoktur. Eğer olması gerekseydi, kendi cinsinin meydana kesildiğini gören bir koyunun, kasaba doğru gelme konusunda sıkıntısını açığa vurması [17b] gerekirdi.

İnsana özgü olan “maksadı açıklamak (ifhâm)” ve “anlamak için soru sormak (istifhâm)” hayal, mütesarrife ve hafıza yetilerinin eylemidir. İdrak olunan nesnelere görülmediklerinde hayal yetisi onları [zihinde] tutar ve düşünceyi akla getirir. Bu yeti olmasaydı hatıra getirme olmazdı. Mütesarrife yetisi ise cüz’î manalar arasında tasarruf edip onları terkip eder. Çeşitli cüz’î hayaller bu yeti ile idare olunur. Hafıza yetisi öyle bir yetidir ki vehim yetisinin tasavvur ettiğini muhafaza eder. İşte bu üç duyu insana özgüdür, diğer hayvanlarda olmaz. O halde durumu bu tarz üzere olan eşek arısının ve diğer hayvanların, işlerinin düzenlenmesi hayali ile emir ve lider edinmelerini, değil filozofların belki bütün akıl sahiplerinin kabul etmeyecekleri görülür.

Hakimler eşek arısı konusunu şu şekilde araştırmışlardır; her ne kadar çeşitli cinsten hayvanlar var olsa da, her cinsin dişi erkeği kadar, belki daha fazladır. Ancak arının on binde biri dişi olur, diğerlerinin tamamı erkektir. Bu takdirde girişte ayrıntılı olarak açıkladığımız nefsanî duyulardan arzu (iştiha) yetisi şehvet vasıtasıyla, erkekleri dişi olan arıya meyl ettirip, arzulama özelliği ile onu gözetleyip dışarıda korumalarını sağlar. Dişi, hangi yöne uçarsa tamamı aynı düşüncede (kafâ-gîr) ve birbirlerini takip ederler. Bundan dolayı insanlar arıların, onu lider ve emir edindiklerini sanırlar. Bu işin esası kovancılar tarafından düzeltilerek kabul edilmiştir; emir zannettikleri arının bal sürahilerine tohumu yumurtladığı görülür. Sürahilerin altıgen şekilde olması tarz olarak takdir edilmiştir. Balın özü olan çiçeklerin bal meydana getiren iç boşluğunun altıgen yapılması hayvanî duyu [vehim] ileler. Aynı [18a] hayvanî duyu ile tuttuğu mahalli teşbih ve temsil edip balını bırakır. Ancak bu, duyusal ilkedен söz etmedir. İlla ki her bir arının bu hususu ortaya çıkarması gerekmez. Kendisi de ona benzer bir delikte yaratıldığını

görürken müştereke yetisi ile onu temsil etmesi takdir edilmiş bir iştir. Hatta kuşlarda her cinsin yuvası başka bir çeşit olup yavrusunun da anne-babasının yuvasını taklit ettiği görülür. Örneğin kırlangıç kuşunun aslı karasaldır. Karalarda ise çalı çırpı bulunmadığından yuvasını çamurdan yapar. Peçesi de ona uygundur. Bu taraflara geldiklerinde yonga bulunur iken yine çamurdan yuva yapıp çalı çırpıdan yuva yapmayı bilmezler.

[Beşinci] Soru: Bütün şeyler, hububat ve bitkilerde toprak maddesinin olduğu açıktır. Öyle ki onların tamamı dört unsurdan bileşiktir. Ancak bu toprak, asıl topraktan bunlara hangi şekilde geçmiştir? Onların tamamındaki toprak, aynı çeşit midir? Sözelimi başka bir ilimle buğday ve arpanın kimyevi özleri topraklarından ayrılrsa, ikisinin toprağı da aynı çeşit mi ortaya çıkar? Yoksa her birinde başka çeşit toprak mı görülür? Bir iklimde meydana gelen buğdayın toprağı diğer iklimde meydana gelene benzer mi? Açıklaması rica olunur.

Cevap: Gece Safası ve Sırr u Seher benzeri bazı tohumlar vardır. Onlara su verilmez, onlar sadece toprağın tabiatı olan nem ile beslenirler. Mesela toprağıyla on okka (vakiye) ağırlığında olan bir saksıya o kadar bir tohum ekilse, belli bir zamanda varlık meydana gelir ve farz edelim ki on beş okka geldiği görülür. Daha anlaşılır olanı açıklayalım. Yaban soğanı ve Fransızcada elviye²⁰ denilen subar gibi bazı kökler vardır ki yere dokunmayarak havada yaprak [18b] ve filiz verip varlık kazanırlar. Öyle ise meydana gelen varlığın, havada tutunmuş olduğu ve toprakla ilgisinin olmadığı ortadadır.

Yeryüzü toprağının bitkilere neden olması, sadece nem ile serin tutmasıdır. Yoksa toprak maddesi bitkilerin varlığına ilişemez. Bir yer bin sene ziraat olursa toprağında bir eksiklik meydana gelmez. Ancak bitkilerin ve her varlığın bir parçasının toprak olduğunu biliriz. Toprağın aslının ise havadan olduğunu yukarıdaki cevaplarda açıklamıştık.

İmdi her bir şeyde ve bitkilerde bulunan toprağın havadan geldiği incelik ehline malumdur. Her ne kadar toprak dediğimiz esas anlamda maddesel bir şey ise de, çok türe döndürülmüş olduğundan, yaratılış, tabiat, şekil ve mizaç olarak toprak olduğu anlaşılabilir gibidir. Mesela bütün madenler, kibritle, tuz ve diğerlerinin tamamı toprak olarak adlandırılırlar. Yani bütün varlıklar dört unsurdan ibaret olup su, ateş ve havanın dışındaki varlıklar topraktan sayılır. Görünüşte her

²⁰ Elviye Fransızca evlin demektir. Evlin, cennet çiçeği anlamına gelir.

ne kadar toprağa benzemeseler de, esas maddeleri bir olup, doğada olan niteliklerin birbirine karışması sebebiyle başka suret kazandıkları ilim ehlinin malumudur. Bu yüzden üç oluşum (mevâlid-i sülüsâ) olan madenler, bitkiler ve hayvanlara başka unsurlar denilmeyip dört unsurdan sayıldılar.

Kısacası toprakta olan dönüşüm tabiatın mizaç suretinde olan ekşilik, tatlılık, tuzluluk, acılık, sıvı yağlılık, serinlik, zamk, yağlılık, yapışkanlık yani kabilyancılık, iltihap, sıcaklık, soğukluk, yaşlılık, kuruluk ve benzeri tabiatın niteliklerinin birbirine karışmasıyla, bunca sayısız bileşimler meydana gelmiştir. Örneğin soğuk ve nemli mahalleler taş; soğuk ve kuru mahalleler kum olduğu gibi, kuma bir kısım parçalar ile yaşlılık [19a] verilse taşlaştığı görülür. İşte topraklı şeyler, bu çeşit doğada bulunan niteliklerin karışması sebebiyle farklı varlıklar meydana gelmiştir. Ancak tamamının asıl maddesi topraktır.

Bitkilerin varlığında havadan alınarak mevcut olan toprak, yazıldığı üzere, doğal niteliğine göredir. Yani tohumundaki nitelik hangi çeşit ise, havadan elde edeceği toprak o çeşittir, tarlanın toprağı niteliğine göre değildir. Bir tarla hem şekeri hem zehri eşit şekilde terbiye eder. Her yerde var olan buğday nitelik, tabiat, şekil ve mizaç açısından eşit olduğu için, ortaya çıkacak olan toprak, bir çeşide özgü olduğundan, bu tip maddeleri tecrübe sevdasına ömrümü harcadım. Ancak buğday cinsinde söz konusu niteliklerden zamk ve yapışkanlık diğer niteliklere galiptir, ancak arpada sıvı yağlılık ondan daha fazladır.

İmdi zannederim ki kimyevi maddelerin özlerinin marifetleriyle topraklar büyüse, buğdaydan kil çeşidine yakın bir çeşit toprak ve arpadan Türkçe dam toprağı, Rumcada lepîzâ dedikleri yağlı toprak çeşidinin ortaya çıkması gerekir. Fakat tabiatın hükmü iklim kuvveti ile bir mahallin buğday, arpa ve diğer maddelerin mizacını değiştirirse, o mizaç yazılan niteliklerin hangisinden ise o nitelik ile vasıflanan toprağın çeşidinden ortaya çıkacağı filozofların ilminin gereğidir. Bütün bitkilerde, madenlerde ve hayvanlarda bu kanun cari olup bazı yerlerin bitkileri, madenleri ve hayvanları nitelikte ve mizaçta başka yerlerinkine benzemediği herkesin bildiği bir durumdur. Değişikliklerine neden, söz konusu özelliklerinden dolayı o yerde var olan değişmelerin gerekliliğidir.

Sonuç

Dostum, zikredilen sorulara göre, akılda kalanları [19b] yazdığımız cevapları, işiterek öğrendik ve anlama derecemize göre hakimlerin kitaplarını tetkik etmekle elde ettik. Bu anlamda Astronomi, Tabiat İlmi ve gerekli olan diğer hikmet ilimlerini yani felsefeyle alakalı büyük bölümlere dair tam bir beceri ve güçlü melekelerim olmadığından, vermiş olduğumuz cevaplarımız filozofların inançlarına uygun mudur değil midir, bilmediğimi itiraf etmem, meydana gelen kusurumun affına kesin bir neden olabilir.

Ancak bütün kusurum ve öğrendiklerim ile filozofların tamamına şöyle bir soru takdir edilir zannederim. Çünkü filozofların inancında bütün varlıkların ortaya çıkışı unsurların kuvvesi ve istidadıdır. Can yani bütün hayat sahibi hayatlar dört unsur olan zıtlıklardır ki, hayat sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlılığın bir araya gelmesinden oluşur. Bu meselede ittifak edilmiş olup birinin inkar etme imkanı yoktur. Lakin bu geçici hayatın sadece unsurların oluşum kuvvesi ile genişlemesi mümkün olmayıp yeni şeyler yemek ve içmek, eskiyi itmek ve uzaklaştırmak gerekir. Kısacası vücudun sarfiyetini temin eden yiyecekleri bilip bilmemek ve onlara muhtaç olup olmamak görünüşte hayvanların yok olmalarına çare değildir. Bu durumun filden sineğe kadar eşit olduğu görülür. O halde hayatın nedeni olan yeni şeyler yemek ve içmek, eski şeyleri uzaklaştırmak ve itmek için, havanın kazanımı yani teneffüsü ve sıcaklığın meydana gelmesini gerektirecek zamanın dönmesi için, kısacası mide, karaciğer, sinirler, beyin, bağırsaklar ve diğer uzuvlar saymakla bitmez, sadece adlarının sayılması büyük bir kitap olur. Bunların tamamı gereklilik üzere olup bütün ruh sahiplerinde eksiksiz hazır ve mevcuttur.

Unsuruların kuvvesi dediğimiz bozuluşta yani tabiatta hayvan için gerekli olan ancak mekansal olmayan o uzuvları [20a] noksansız yerli yerince düzenlemeye idrak ve ilim var mıdır yok mudur? Eğer var denir ise mütefekkiye yetisinden ibaret olan ilmî soruyu önceden geçen düşünme uzuvlarına bağlamak, o uzuvları başka bir yetkin cisimle ilişkilendirmek ve ihtiyaç duyduğu delil ile, unsurlarda mütefekkiye yetisinin yerinin olduğu açıktır. Eğer yoktur denirse, hayatın devamına mutlak neden olan cismani uzuvları hangi kuvve tasavvur eder? Eğer mütesavvira yetisi unsurların istidadından cisim olmayan ikinci bir ilimdir derler ise, işte metafiziksel ilim dedikleri, unsurların varlığından münezzehe olan Zorunlu Varlık (Vacibü'l-Vücûd)ın ilmidir. Bu ilim bütün varlıkları, görüngüleri, unsur-

ları ve zerrelere kuşatıcı ve kapsayıcıdır. Yaratılmışların yaratılması elbette bir Yapan (Sâni') ve Yaratan (Hâlık)'ın ilmine netice verir. Böyle olunca, bunu mecburen itiraf etmek gerektiği görülür. Yine kendi görüşümüze göre karışımların karışmasından ortaya çıkan (tekevvün) bir tür yaratılmış idrak (müdrîke-i hâdis) ile ezeli ilme ait olan yaratılış ilmini idrak etme arzusuna düşüp varlıkların ortaya çıkış nedeni şu tarzmış, bu tarzmış demek akıl işi ve insaf olmayıp sonuçsuz bir dava olduğu, filozof olma iddiasında olanların tamamının malumudur.

Bir de fakir dostunuzdan sual olunur ise "akıl yardımcı (yâver-i akıl) manasında olan felsefe, işlerin düzenlenmesi, ilimlerin ve sanatların kazanılmasından ibarettir. Bu söz, saçmalıklarla düşünce ve temyiz gücünü boşa (abesiyete) harcamayıp ve değerli ömrü zayi etmeyip, ruhun bedene iadesi (neş'et-i ûlâ) ve geri dönünceye kadar övülen davranışları ve beğenilen fiilleri edinme, huzuru kazanma ve arzu etmenin yolunu bulmaktır" zannederim. "Başarım ise yalnızca Allah'a bağlıdır"²¹ [20b]

Kaynakça

- Eliaçık, Muhittin, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27/Bahar 2010.
- Giridi, Ali Aziz, *Makâle-i Felsefe*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no: BY3420.
- Hacı Paşa, *Hazâ Kitâbü't-Teshîl fi't-Tıbb li-Hacı Paşa*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 3575.
- Kameri, Ebu Mansur Hasan b. Nuh, *Et-Tenvir fi'l-İstılâhât-i Tıbbiyye*, Tahk. Gâde Hasan el-Keramî, Mektebetü't-Terbiyyeti'l-Arabiyyi, Riyad 1990.
- Kuran, Ercüment, "Osmanlı Daimi Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich Von Diez İle Berlin'de İlmî ve Felsefî Muhaberatı", Der. Müntaz'er Türköne, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, TDV Yay., Ankara 2007.
- Okay, M. Orhan "Aziz Ali Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1991.

²¹ Hud, 11/88.

KAMİL SARITAŞ

Sarıtaş, Kamil, *Osmanlı Medeniyet Hafızası Giritli Ali Aziz Efendi'de Felsefe*, Otorite Yay., Ankara 2015.

Schmiede, H. Ahmed, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.